

ખાલસાદિત્યના લખધપ્રતિષ્ઠ
લેખક, સંપાદક અને આગે-
વાન પ્રકાશક તરિકે શ્રી.
નાગરદાસ પટેલનું નામ ખૂબ
બાણીતું છે.

એમનાં લખાણની ખૂબી તો
એ છે કે એમનું પુસ્તક એક
વખત હાથમાં લીધા પછી
વાંચકનું મન એવું તો જકડી
રાખે છે કે તે પૂરું કર્યા વગર
ચેન પડતું નથી.

ખાલસાદિત્યનાં પ્રકાશનોમાં
શ્રી. નાગરદાસ ની એક
વ્યવસ્થિત યોજના અને
પ્રગતિવાન દષ્ટિ છે. તેવી
જ સુંદર યોજના એમણે
કિશોર અને કુમારસાદિત્ય
માટે કરી છે.

મગજશક્તિના વિકાસને
તાલીમ આપે એવી સાદસ.
શૌર્ય, ભેદ, બુદ્ધિચાતુર્ય અને

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગૂજરાતી કોર્પોરાટ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૬૭૯૧ કિંમત ૧-૪-૦

ગ્રંથનામ સોતાનપુટી

વર્ગીક ૪-૧૩

सा ल स क था व लि : पु स्त क छ हु

से ता न यु द्वी

सं पा द क

नागरदास छ. पटेल

COLLECTOR OF

DATE 11 JUN 1948

BOMBAY.

सवा इपियो

आ ल वि नो द का र्या ल य

१४६, प्रिन्सेस स्ट्रीट - मुंबय २

: પ્રકાશક :

નાગરદાસ ઈ. પટેલ
બાલવિનોદ કાર્યાલય
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

~~૨૬૬૨૭~~
૨૬૭૮૧

આવૃત્તિ પહેલી

૧૯૪૮

: મુદ્રક :

રામદાસ ઈ. પટેલ
“ રજની પ્રિન્ટરી ”
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

પરિચય

સાહસ, શૌર્ય, ભેદ, બુદ્ધિચાતુર્ય અને ગુન્દાશોધનનાં અવનવાં પરાક્રમોને લગતી મગજશક્તિના વિકાસને તાલીમ આપે એવી રસિક વાર્તાઓ વાંચવાની કુમાર-જીવનમાં તાલાવેલી જાગે છે અને તે વૃત્તિ જીવનમાં દીર્ઘકાલ પર્યંત કાયમ રહે છે. એ વૃત્તિને અનુકૂળ અને પ્રેરણાદાયી વાચન મળે તો મગજશક્તિનો સુંદર વિકાસ થાય છે. દરેક વસ્તુ કે વિગત ઝીણવટથી જોવા સમજવાની અને તેનું હાર્દ પામવાની અદ્ભુત શક્તિ એનાથી સાંપડે છે અને જીવન સાફત્યનો માર્ગ સ્પષ્ટ જાણે છે.

માનવ જીવનનો આ રીતે અનેકવિધ વિકાસ કરી શકે એવી અત્યંત પ્રેરણાદાયી તેમજ રસિક વાર્તાઓ આપવાની યોજના ‘સાહસ કથાવલિ’ માં કરવામાં

આવી છે. એમાં અંગ્રેજ સાહિત્યના આ વિષયના સાહિત્યસમ્રાટોની દિલચસ્પ વાર્તાઓ ઉપરથી તૈયાર કરેલી તેમજ કેટલીક મૌલિક કથાઓ આપવામાં આવશે. એ દરેકનું વસ્તુ અને વાતાવરણ ગુજરાતને અનુકૂળ રહેશે.

ખાલસાસાહિત્યની અમારી વિવિધ ગ્રંથમાળાઓને ગુજરાતે સુંદર સત્કાર કરી અમને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે તેવી જ રીતે આ ગ્રંથાવલિને પણ ગુજરાતે આપનાવી છે એ બહુની સત્તા થાય છે.

નાગરદાસ પટેલ

અનુક્રમ

સેતાન છુટ્ટી	૫
સરસ્વતી	૪૨
ગુન્હાશોધનની કલા . .	૭૦

સેતાન બુદ્ધી

સેતાન બુદ્ધી

વૃષો સુધીના મહારા સહવાસ પછી પણ થણી વખતે જ્યંતિ એની સાહસ કથાઓનાં મહારા આલેખનોમાં અંતરાય નાખ્યો છે અને મહેને લખતાં રોક્યો છે. એની રમ સિવાય થણી થે વિગતો મહારી નોંધપોથીમાં પ્રકાશનની વાટ ભેટી પડી રહી છે.

છેક ગઇ કાલે જ એણે મહેને સેતાનબુદ્ધીવાળી સાહસકથા લખવાની પરવાનગી આપી. એ એને એકાએક શી રીતે યાદ આવી તે સહમબતું નથી, પણ એની રમરણશક્તિ અજબ છે. વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એ અનેક બનાવો યાદ રાખી શકે છે અને એક વખત જરા જેટલા પ્રસંગમાં આવ્યા પછી એ ભાગ્યેજ કાંઇને વિસરી ભય છે.

આવાતને આજે થણી વર્ષો થઇ ગયાં. કામના હદપારના યોગને લીધે અને રાત દિવસના અવિરામ પરિશ્રમથી જ્યંતનું

લોખંડી ચોકડા જેવું મજબુત શરીર પણ ઢીલું પડી ગયું હતું અને છેવટે ડોક્ટર દલાલની સલાહ માનીને અમે એક જણ મુંબાઈની જંગલ છોડી સુરત જીલ્લામાં રામપુર નામના દરિયા કિનારાના એક ન્હાના ગામડામાં જઈને રહ્યા હતા. જયંતને શારીરિક અને માનસિક શાન્તિની અતિશય આવશ્યકતા હોવાથી મહેં એ ન્હાનું ગામડું પસંદ કર્યું હતું.

અમે પસંદ કરેલી જગ્યા થણીજ મનોહર હતી, અને ખાસ કરીને જયંતને એ થણીજ માફક આવી ગઈ હતી. અમારી ન્હાની સરખી કુટિરની બારીમાંથી કુદરતનો સુંદર દેખાવ નજરે પડતો હતો. પાસેના ખડકો પર સાગરરાજનાં પ્રચંડ મોખં અહોનિશ અથડાયા કરતાં હતાં અને દૂર દૂર અનેક ન્હાની ન્હાની હોડીઓ તરતી હતી. અમારી નજીકના કિનારો ખરાબ હતો અને અનેક હોડીઓ ત્યાં અથડાઈને વટી ગયેલી હોવાથી માછીમારો પોતાની હોડી એ તરફ ન આવે તેની ખાસ કાળજી રાખતા હતા.

ખીજ બાજુએ પણ અમારી કુટિર નજીક સપાટ જગ્યા હતી અને તેમાં અનેક ન્હાના મોટા પથરા આડાઅવળા પડ્યા હતા. ગામના લોકો એના અનેક ઉપયોગ કરતા હતા.

જયંતને નવરા ખેતી રહેવું બાગ્યે જ ગમતું હતું એટલે એ આમ તેમ રખડતો અને એ પ્રદેશનો જૂનો ઇતિહાસ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો હતો.

એની તબિયત ધીરેધીરે સુધરવા આવી હતી, એવામાં એ એકાન્ત રચળે પણ એને લાયકનું કામ અમારી કુટિરનો દરવાજો ઠોકતું આવી લાગ્યું. અને એ કામ પણ એવું તો બેઠપૂર્ણ અને ગુચવાળું હતું કે તળ મુંબાઈમાં પણ એ ભતનું કામ બાગ્યે જ હાથ ચઢ્યું હશે.

એ વખતે એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી તે વખતનાં

જાધા છાપામાં રામપુરનું નામ જણીતું થઇ ગયું હતું, છતાં ખરી હકીકત અંધારામાં જ રહી હતી અને આટલે વરસે એ બેઢનો પડદો ઉપાડીને ખરી વાત પ્રકાશમાં ચૂકવાની રજા જ્યંતે મ્હને આપી છે.

અમારી કુટિરથી થોડેક દૂર રામપુર નામનું ન્હાનું ગામકું આવેલું હતું એની વસ્તી બસોંએક ઘરની હશે. એ ગામના મુખી મણિભાઇ સાથે જ્યંતને ઠીક સખંધ બંધાયો હતો. સાધારણ રીતે ગામડાના માણસ વધારે મજતાવડા હોય છે તે મુજબ મણિભાઇનો સ્વભાવ પણ મિલનસાર હતો અને એક દિવસ આગ્રહ કરીને તેઓ અમને ચઢાપાણી માટે એમને ઘેર લઇ ગયા હતા.

એ પ્રસંગે વસનજી નામના ત્યાંના જમીનદાર સાથે અમારે ઝોળખાણ થઇ. એ મણિભાઇની પાસેના જ મકાનમાં રહેતો હતો. મણિભાઇ જેટલો મિલનસાર, ભડમડીયો અને લહેરી જીવ હતો તેટલોજ વસનજી મનનો મેલો અને બળીઅલ માણસ હતો.

એક દિવસ સવારે આડેક વાગે અમે બેઠે જણ અમારી કુટિરમાં બેઠા બેઠા નાસ્તો કરતા હતા તે વખતે મણિભાઇ અને વસનજી આવી લાગ્યા.

‘જ્યંતભાઇ!’ આવતાં વેંતજ મણિભાઇએ જરા ઉશ્કેરાયલા અવાજે કહ્યું. ‘આજે રાત્રે ખડુ જ ભયંકર બનાવ બન્યો છે. એવી આકતકારક વાત આજ સુધી કોઇ દિવસ સાંભળી પણ નથી. પ્રભુની મહેરબાની છે કે આ અણીને પ્રસંગે તમે અહીં છો અને અમે તમારી મદદ મેળવી શકીએ એમ છીએ, નહિતર અમારું શું થાત તે સ્કમજીવું નથી!’

એ સાંભળીને મ્હારો તો મિજાજ ગયો, આ વળી જ્યંતના રહેતા જીવને સંતાપમાં નાખવા ક્યાંથી આવી લાગ્યો.

એમ પણ મહેને લાગ્યું, છતાં એ લોકોની હાજરીમાં જયંતને રોકવો એ બની શકે એમ ન હતું એટલે જે થાય તે જોયા કર્યાં સિવાય મ્હારો છૂટકો ન હતો.

એ શું કહે છે તે સંભળવા જયંત તૈયાર થઈને ઊઠી. એટલે પેલા બેઉ જાણુ એની સામે જ બાંકડા પર બેસી ગયા. મણિભાઈ કરતાં વસનજી જરા વધારે સ્વસ્થ હતા, છતાં એના દેખાવ પરથી લાગતું હતું કે બનેલા બનાવથી બેઉજાણુ ઉચ્છે-રાઈ ગયા હતા.

‘હું બોલુ કે તમે બધી વાત કહો છો?’ વસનજીએ પૂછ્યું.

‘જ્યારે મૂળ વાત તમે જ પહેલી બણી ને મુખીને કહી છે ત્યારે તમે જ કહેશો તો ઠીક થશે.’ જયંતે કહ્યું.

જયંતના શબ્દોની બેઉના ઉપર બહુ અસર થઈ. જયંતને એ શી રીતે ખબર પડી કે સૌથી પહેલી એ બનાવની વાત વસનજીએ બણી અને મણિભાઈને કીણે કહી, એ એમને ન સમજાયું.

‘સૌથી પહેલાં હું જ બોલું કહી લઉં.’ મણિભાઈએ કહ્યું. ‘અને પછી વધારે વિગતની જરૂર હશે તો વસનજી કહેશે, અથવા તો પછી આપણુ વીરપુર જઈશું, ત્યાં જ આ બનાવ બન્યો છે.’

‘હવે એ વાત કહું’, મણિભાઈને બે ભાઈ અને એક બહેન છે અને એ વીરપુરમાં રહે છે. વીરપુર અહીંથી એકાદ માઈલ દૂર હશે. વખતે એથી એાણુ પણ હોય. ગઈ કાલે સાંજે વસનજી એમના ભાઈઓ પાસે ગયા હતા. વેલજી અને જગજીવન બેઉંએમનાથી ન્હાના છે. અને એમની નાની એક વિધવા બહેન ગોદાવરી એ બેઉની સાથે રહે છે. રાત્રે દસેક વાગ્યા સુધી બધાં એ સાથે બેસીને ગપ્પાં માર્યાં, વાતો કરી અને રમ્યાં. દસ વાગ્યા પછી વસનજી રામપુર આવવા નીકળ્યા. એ વખતે

એ ત્રણે ભાષ બહેન પતાં રમતાં હતાં. ત્રણેની તબિયત ખુશ મિઝબમી હતી.

‘આજે સવારે એ વહેલા ઉઠીને દિશાએ જવા ગયા ત્યારે એમણે ડૉ. દીવાનજીની ગાડી એ તરફ જતી જોઈ. તે ઉપરથી એમણે પ્રશ્ન કે સવારના પહોરમાં ડૉક્ટર સાહેબ ક્યાં જતા હતા. એમણે જવાબ આપ્યો કે વીરપુરમાં કૈક ભયંકર બનાવ બન્યો હતો અને એમને કોઈ તેડવા આવ્યું હતું. વીરપુરના મુખીએ જ રાવણીથી મોકલ્યો હતો. એ સાંભળીને વસનજી એમની સાથે ગયા. ગામડા ગામમાં આજા શિષ્ટાચારની જરૂર નથી હોતી એ તમને કહેવું નહિ પડે.

‘એ જ્યારે વીરપુર પહોંચ્યા ત્યારે ખબર પડી કે કેવો બયાનક અને આફતકારક બનાવ બનવા પામ્યો હતો. વસનજીના બેઉ ભાઈ અને બહેન કાલે રાત્રે એમણે જોયાં હતાં તેજ રીતે પાનાં રમતાં હતાં. એમની બહેન બેઠી બેઠી મરણ પામી હતી અને બન્ને ભાઈઓ એની બાજુમાં બેઠા બેઠા વ્હમો મારતા હતા, હસતા હતા અને ચીસો પાડ્યા કરતા હતા. એ ત્રણેના મોઢા પર કોઈ ભયંકર દેખાવની છાપ પડી હતી. બહુ જ બયાનક દેખાવ જોઈને માણસ છળી મરે એવા એમના ચહેરા થઈ ગયા હતા. એમના ઘરમાં એમની કામવાળી કાશીનાઈ સિવાય બીજું કોઈ હતું નહિ. એ કહે છે કે એ પોતે આખી રાત શાન્તિથી ઊઘી ગઈ હતી અને એણે કેંજ બ્રમાબ્રમ કે અવાજ સાંભળ્યા ન હતાં. આખા ઘરમાંથી એક પણ ચીજ ચોરાઈ કે ગુમ થઈ નથી અથવા અફરાતફરી થઈ નથી છતાં એ સવાલ તો ઉભો રહે છે પેલાં ત્રણે જણે એવો તે કથો બનાવ જોયો કે તેઓ એકાએક છળી મર્યાં અને ગાંડા થઈ ગયાં. એવું તે શું હશે કે જેને લીધે એક તાંદુરસ્ત સ્ત્રી એકાએક છળીને મરી ગઈ અને બે સશક્ત અને મજબુત બાંધાના

માણસો ગાંડા થઇ ગયા। ટુંકામાં આ મુખ્ય હકીકત છે અને તેનો ભેદ શોધી કાઢવાની અને અમને બનતી મદદ કરવાની અમારે આપને વિનંતિ કરવાની છે.’

મહેં આશા રાખી હતી કે વખતે અમારો એ સ્થળે જવાનેક અને આશાએશ અને શાન્તિમાં વખત વીતાવવાનો વિચાર યાદ કરાવીને હું જ્યંતને આ કામમાં માથુ મારતો અટકાવી શકીશ પણ એના ચહેરા તરફ નજર કરતાં જ મ્હારી ખાત્રી થઇ ગઇ કે મ્હારી ધારણા ખોટી હતી અને એના કામમાં અંતરાય નાખવો એ અસંભવિત હતું.

પોતે સાંભળ્યું હતું એ વિષે વિચાર કરતો એ થોડોક શાન્ત ચિત્તે ઊઠો.

‘હું મ્હારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશ.’ છેવટે એણે જવાબ આપ્યો. ‘તમારા કહેવા ઉપરથી તો એ થણો જ નવાઇ ભરેલો કેસ લાગે છે. તમે ત્યાં જઇ આવ્યા કે નહિ? મણિભાઈ!’

‘નાહ. વસનજી હમણાં જ ત્યાંથી આવ્યા અને એમણે મ્હને બધી વાત કહી. હજી તો ફોજદાર સાહેબ આવશે અને એમની પહેનના શઝને તપાસીને બાળવાની રજા આપશે ત્યારે! ત્યાં સુધી એમની હેરાનગતિનો પાર નથી. એ વીરપુરથી આવ્યા અને મ્હને વાત કરી એટલે અમે ઊંઘ જણુ આપની પાસે દોડી આવ્યા.’

‘એ મકાન કેટલુંક દૂર છે?’

‘એકાદ માઇલ.’

‘ત્યારે આપણે ત્યાં જ જઇએ. પણ ત્યાં જતા પહેલાં મ્હારે તમને થોડુંક પૂછવાનું છે મી. વસનજી!’

આ બધા વખત વસનજી શાન્ત ચિત્તે એસી રહ્યો હતો પણ મ્હને લાગતું હતું કે એના હૃદયની ગડબગ મણિભાઈ કરતાં થણી વધારે હતી. એ ફીકે મ્હોંએ અદબ વાળીને જ્યંત

તરફ બેસા કરતો હતો. પોતાના કુટુંબ પર પડેલી આફતનું વર્ણન સાંભળીને એનું હૃદય વલોવાઇ જતું હતું અને એ ભયંકર દેખાવ એની નજર આગળ તર્યા કરતો હતો.

‘આપને જે પૂછવું હોય તે પુશીથી પૂછો.’ એણે કહ્યું : ‘એ બધું કહેવાની મારી છાતી ચાલતી નથી છતાં આપ પૂછશો તેનો જવાબ હું આપીશ.’

‘કાલે રાત્રે શું થયું તે કહી બવ.’

‘કાલે સાંજે મણિભાઈ કહી ગયા તેમ હું મ્હારાં ભાઈ બ્હેન સાથે જમ્યો, પછી જગજીવને પત્તા રમવાની વાત કરી કોટલે અમે રમવા ભેઠા. નવેક વાગ્યા સુધી અમે રમ્યા કર્યા પછી છેક સવાદશ વાગે હું ઘેર જવા સાડ ઉઠ્યો. એ વખતે એ ત્રણે જણ પુશપુશાલ હતાં અને એમની તંદુરસ્તી વિષે વાંધો લેવા જેવું કાંઈજ હતું નહિ.’

‘તમને બહાર વળાવવા કોણ આવ્યું હતું?’

‘કોઈ નહિ, મ્હેં મ્હારી મેળે જ બારણું બંધ કર્યું હતું પછીથી એ લોકોએ અંદરથી બંધ કર્યું હોવું બોધ્યું. જે ખંડમાં એ ત્રણે જણ હતાં તે ખંડની બારીએ બંધ હતી. આજે સવારે તપાસ કરતાં બારી બારણામાં કોઈ પણ ભતનો ફરકાર જણાયો ન હતો તેમજ કોઈ અબણ્યો માણસ આવ્યો ગયો હોય એમ પણ લાગતું નહતું. એ છતાં પણ ભયની-મારી ગોદાવરી ઝરણુ પામી છે ને મ્હારા ભેઉ ભાઈ ગાંડા થઈ ગયા છે. ગોદાવરીનો ભયાનક દેખાવ મરતાં સુધી મ્હારી નજર આગળથી ખસશે નહિ.’

‘તમે કહો છો તે પરથી તો મામલો થણા વિચિત્ર જણાય છે.’ જયંતે કહ્યું : ‘એ બનાવ શી રીતે બન્યો એ બાબત તમે કે કારણ કહી શકો છો કે અનુમાન કરી શકો છો?’

‘મ્હને તો એમાં બારે સેતાનીમત જણાય છે.’ વસનજીએ

કહ્યું, 'વખતે એ અમાનુષી પણ હોય. કાષ્ઠ અલૌકિક સત્ત્વ એ ખંડમાં દાખલ થયું છે અને તેને ભેષ્મને એ ત્રણે જણ છળી મર્મી છે એટલું તો નક્કી છે, પછી તો એ ગમે તે હોય! ભૂત, પ્રેત કે પિશાચ અથવા જંદ પણ હોય! માણસ તો નહિ જ.'

'એમ જ બે હોય-' જ્યંતે જણાવ્યું, 'તો તો એ મ્હારી શક્તિની બહારની વાત છે કારણ કે હું એ માણસ છું અને મ્હારું જ્ઞાન માણસાં શક્તિ કરતાં વધારે નથી. છતાં ભૂત પ્રેત વિષે મ્હને કેં શ્રદ્ધા નથી. એટલે તમારું અનુમાન માનતા પહેલાં જેટલા બને તેટલા પ્રયત્નો કરી લેવા ભેષ્મએ. તમારા બાંધુથી તમે જુદા રહો છો એટલે એમ લાગે છે કે તમારી વચ્ચે કેં વાંધો પડેલો. ખરુંને? મી. વસનજી.'

'એવું થયેલું ખરું. અલ્પમત્ત, એ વાતને ઘણો વખત થયો અને હવે તો ગમ્મ ગુજરી લૂલાખ પણ ગમ્મ છે. અમારી જમીન અને મિલકતની વહેંચણી વખતે તકરાર ઉભી થયેલી અને કેટલોક વખત એ કડવાશ ચાલુ રહેતી પણ એનો સતોષકારક નિવેડો આવી ગયો એટલે એ લાગણી લૂલાખ ગયેલી. અમારો સંબંધ કેટલાય વખતથી ઘણો સારો ચાલ્યો આવે છે.'

'કાલે સાંજે તમે ત્યાં રહ્યા તે દરમિયાન જે જે થયું હોય તે એકવાર ફરીથી સંભાળી બવ. અમે આ બનાવ પર પ્રકાશ નાખે અથવા એ વિષે કેં ખુલાસો કરે એવું કેં અનુમાન થઈ શકે છે અથવા તો એવું કેં યાદ આવે છે કે જેને આધારે આ બનાવ બન્યો હોય એમ માની શકાય? જરા વિચાર કરી જુઓને મી. વસનજી!'

'મ્હને તો એવું કેં જ નથી લાગતું.'

'તમારા ભાષ્મહેન મઝામાં હતાં?'

'જરૂર.'

'એ લોકો ખીકણ તો ન હતાં ને? આવતા બચતી

‘એમને ખબર પડી હતી?’

‘એવું કાંઈ જ નહિ હતું.’

‘ત્યારે મહેન મદદ કરે એવી કાંઈ પણ વિગત તમારે કહેવાની બાકી નથી રહેતી એમ જ ને?’

વસનજીએ થોડીવાર ધ્યાન દેખને વિચાર કર્યો. ‘એક વાત કહેવાની રહે છે.’ છેવટે એણે ઉમેર્યું. ‘અમે જ્યારે પતા રમતા હતા ત્યારે મહારી પીઠ બારી તરફ હતી. મહારો ભાષ જગજીવન મહારી સામે ઊંઠો હતો એટલે એની નજર બારી પર પડતી હતી. બારી બંધ હતી પણ સદ્ભાગ્યે એમાં કાચ જડેલો હતો એટલે તેમાં થઈને બહાર નજર પડે એવું હતું એટલે એક વખત મહેન જગજીવનને ઉચો થઈને આ તરફ નજર કરતાં જોયો. તે ઉપરથી મહેન પાછા ફરીને જોયું તો ઝાડ નીચે કાંઈ આમ તેમ ફરતું લાગ્યું પણ એ માણસ હતું કે જનાવર તે સમજાયું નહિ; છતાં મહેન એમ લાગ્યું ખરું કે કાંઈ ત્યાં ફરતું હતું. મહેન જગજીવનને પૂછ્યું ત્યારે એણે પણ એવો જ જવાબ આપ્યો. એની પણ ખાતરી થઈ ન હતી કે કોણ હતું ને શું ફરતું હતું! એટલી વિગત મહારે કહેવાની રહેતી હતી.’

‘એ બાબત તમે કેં તપાસ ન કરી?’

‘નાજી, એને નજીવી ગણીને કેં મહત્ત્વ આપ્યું ન હતું.’

‘ત્યારે તમે કયની રહેજ પણ શંકા સિવાય એમને મુશ્મિલજમાં છોડીને ચાલ્યા આવ્યા?’

‘હાજી.’

‘તો પછી આટલા બેલા એમના સમાચાર તમને શી રીતે મળ્યા?’

‘હું હંમેશાં થણો જલદી ઉઠું છું અને બનતા સુધી થણે દૂર ઓડે ફરવા બઉં છું. ઓડે ફરીને આવતાં મહેન ડોકટર દીવાનજીની ગાડી મળી એટલે મહેન તપાસ કરી ત્યારે ખબર

પડી કે વીરપુરમાં કેંક ભયંકર બનાવ બન્યો છે અને સુખીએ
 એમને બોલાવવા મોકલ્યા છે. વીરપુર કેં દૂર નથી એટલે
 કુવલ્લભવૃત્તિથી હું ડોકટર સાહેબની સાથે ગયો. ત્યાં પહોંચ્યા
 ત્યારે ખબર પડી કે મહારા બે ભાષ ગાંડા થઇ ગયા હતા અને
 બહેન કમોતે મરી ગઇ હતી! શગડી ઠરી ગઇ હતી અને
 થાસલેટ ખૂટી જવાથી બત્તી હોલવાઇ ગઇ હતી છતાં એ લોકો
 આખી રાત અધકારમાં પણ ત્યાં જ ઊંડી રહ્યા હોય એમ
 લાગતું હતું. ડોકટરે કહ્યું કે ગોઠાવરી ઓછામાં ઓછા છ કલાક
 પહેલાં મરણ પામી હોવી ભેષ્યે. મારફાડતું જરા જેટલું પણ
 ચિન્હ નહિ હતું. એ ઊંડી હતી ત્યાં ને ત્યાં જ શીંગડું થઇ
 ગઇ હતી. વેલ્લ અને જગલ્લન સદંતર ગાંડા થઇ ગયા હતા.
 અને તેઓ નાચતા હતા, ગીતો ગાતા હતા, હસતા હતા અને
 વિચિત્ર ચેનચાળા કરતા હતા. એ આખો યે દેખાવ દિલ
 કંપાવનાર હતો! એ ભેષને મહેને કંપારી આવી. ડોકટર પણ
 એ ભેષને સફેદ પૂણી જેવા થઇ ગયા અને પાસેની ખુરસી
 નજીક ઢળી પડ્યા ને અમે એમનો હાથ પકડીને સુશ્કલ્પિથી
 બહાર આણ્યા.'

‘થણું જ નવાઇ જેવું! બહુ જ નવાઇ જેવું!’ એમ કહીને
 બચંત ઉઠ્યો. ‘હવે આપણે વીરપુર જઇએ તો ઠીક. મહારે
 કપ્પલ કરવું ભેષ્યે કે શરૂઆતથી જ આટલો ગુંચવણ ભરેલો.
 એકે મામલો મહારી પાસે આવ્યો નથી.’

સવારની અમારી તપાસતું કેં બહુવા જેવું પરિણામ
 આવ્યું નહિ. એની શરૂઆતમાં જ એક એવો બનાવ બન્યો કે
 જેની છાપ હજી મહારા હૃદય પરથી ખસી નથી. એ ભયંકર
 હોનારતવાળા મકાન આગળ જતાં પહેલાં એક સાંકડી ગલી
 વટાવવી પડે છે. અમે ત્યાં આગળ પહોંચ્યા ત્યારે સામેથી એક
 ગાડી આવી એટલે અમે બાજુએ ઉભા રહ્યા. જેવી એ અમારી

પાસે થઇને પસાર થઇ તેવી મ્હારી નજર એની અંદર પડી. એની અંદર એ ભયંકર દેખાવના દિવાના જેવા માણસો ભેઠા હતા. એ ભયાનક દેખાવ કદી પણ વિસરી ન શકાય એવો હતો.

‘મ્હારા ભાઈઓ!’ સફેદ પ્રણી જેવા શીક્ષા પડી ગયેલા ક્યુબતા હોઠો હલાવતો વસનજી બોલ્યો : ‘એમને દિવાના-શાળામાં લઇ જવામાં આવે છે.’

‘અમારી નજર પહોંચી ત્યાં સુધી એ ગાડીની પાછળ અભયગીથી અમે જોયા જ કયું.’ એ દેખાતી ખંધ થઇ એટલે અમે એ ગોઝારા મકાન તરફ આગળ વળ્યા.

એ છેક નાતું ઘર નહિ પણ સાધારણ જંગલા જેવું મકાન હતું અને એની આજુબાજુ નાનો સરખો બાગ પણ હતો એ બાગ તરફ જ જે બારી વિષે વસનજીએ વાત કરી હતી તે પડતી હતી. વસનજીની વાત સુજળ કાંઈ એવી ચિજ, વ્યક્તિ કે આસુરી સંપત્તિ એ મકાનમાં દાખલ થઇ હતી કે જેને જોતાં જ એ ત્રણે જણ ડરી ગયા હતાં અને તેના પરિણામે ભયંકર ઉત્પાત મચી ગયો હતો. મકાનમાં દાખલ થતાં પહેલાં જયંતે ફ્લોની કચારીઓ તપાસી. એ એટલો બધો વિચારમાં મશગુલ હતો કે ચાલતા ચલતા એની અડકટમાં પાણીનું કુંડું આવી ગયું તેનું એને જ્ઞાન પણ ન રહ્યું. પાણી ઢળવાથી એના ને મ્હારા બૂટ પણ ભીંજ્યા અને રસ્તો પણ ભીનો થઇ ગયો. અમે ઘરની અંદર ગયા ત્યારે અમને એ લોકોની કામવાળી કાશીબાઈ મળી. જયંતે પ્રજ્યુ તેના એણે તાબડોતોબ જવાબ આપ્યા. રાત્રે એણે કુંજ અવાજ સાંભળ્યો ન હતો. એ ત્રણે ભાઈ બહેન બહુજ ખુશમિજબજમાં હતાં અને એમને કાંઈ પણ પ્રકારની શીકર કે ચિંતા હોય એવું એને લાગતું ન હતું. સવા-રના પહોરમાં એ ખંડમાં દાખલ થતાં વેંત જ એને પણ મૂંઝાવી ગઇ હતી. એ જ્યારે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે એણે બારી

‘ઢિઘાડી નાખી હતી અને સવારની તાજી હવા એ ખંડમાં આવવા દીધી હતી. ત્યાર પછી એ બહાર નીકળી અને મુખીને ત્યાં એક છોકરાને મોકલી એમને તરત જ ડૉ. દીવાનજીને બોલાવવા મોકલવાનું કહેવરાવ્યું હતું. હજી ગોદાવરીને બાળવાની રબ અપાઇ ન હતી એટલે એ એક ખંડમાં પડી હતી. પેલા એ જણને દિવાનશાળામાં મોકલવા સાર ચાર પહેલવાન જેવા માણસોએ માંડમાંડ કરીને ગાડીમાં બેસાડ્યા હતા. હવે એનો વિચાર એક દિવસ પણ એ મકાનમાં રહેવાનો ન હતો. આજે બપોરે જ એ એના મામાને ત્યાં જતી રહેવાની હતી.

પછી અમે ગોદાવરીબાઈનું શમ બેયું. એ ઘણી સૌંદર્યવતી હોય એમ લાગતું હતું. મરતી વખતે તેની સન્મુખ ખડા થયેલા બયમદ વાતાવરણની વિશાદપૂર્ણ અને બયંકર હાયા એના મુખપર પડી હતી છતાં એની સુંદરતા ઢાંકી રહેતી ન હતી. ત્યાર પછી અમે જે ખંડમાં આ બનાવ બન્યો તે ખંડમાં ગયા. એ ત્રણે જણુ બેઠા હતા ત્યાં હજીએ પત્તા એમને એમ પડ્યા હતા. જ્યંતે ઘણી જ ચેકસાઇથી બારીક તપાસ કરવા માંડી. એ ખંડમાંથી બારી મારફત બગીચાનો કેટલો ભાગ જણાતો હતો તે એણે ધ્યાન દઇને બેયું. પછી એણે એ ખંડની જમીન, છત અને આજુબાજુની દિવાલો પણ તપાસી બેઠા. એક બાજુ ઠરી ગયેલી શગડી પડી હતી તે પણ બેઠા. પણ એ બધા વખત દરમિયાન એની આંખો ચમકતી હોય કે એના ચહેરા પર એકાએક ફેરફાર થતો હોય એમ મ્હને ન લાગ્યું એટલે હું અનુમાન કરી શક્યો હતો કે એને ખાસ બહુવા જેવું કે મળ્યું ન હતું.

‘આ શગડીની શી જરૂર હશે?’ એણે પૂછ્યું. ‘આત્મારે તો વસંતઋતુ બેઠી છે અને હવે કે’ એટલી ટાઢ પણ નથી પડતી.’ વસનજીએ કહ્યું કે કાલે રાત્રે જરા ઠંડી વધારે હતી

ઐટલે ઈના આવ્યા પછીથી શગડી પેટાવેલી હતી.

‘હવે આપનો શું કરવા વિચાર છે? મી. જયંત!’
વસનજીએ પૂછ્યું.

જયંતે મ્હારા ખભાપર હાથ મૂકતાં હસીને જવાબ આપ્યો:
‘નટવર! હવે આપણે પાછા ફરીએ તો ઠીક. આ જાખત
જરાજર વિચાર કરીશ અને આપને ખજર આપવા જેવું હશે
તો તરત જ તમને અને મણિભાઈને કહેવરાવીશ. હમણાં તો
અમે રબ લઈએ.’

અમે છેક અમારી કુટિરમાં આવ્યા ત્યાં સુધી જયંત
કેં જ બોલ્યો નહિ. આજે રસ્તે એ શાન્ત ચિત્તે વિચાર ક્યાં
કરતો હતો. તે પછી પણ ક્યાં સુધી ઈકલો બેટો બેટો કેં કેં
વિચાર કર્યે જ ગયો.

‘ચાલ ઊઠ, નટવર!’ હેવટે એ બોલ્યો. ‘આપણે જરા
બહાર ફરી આવીએ. તાજી હવા અને પ્રકાશ મ્હારા મગજને
પ્રફુલ્લિત કરશે.’

‘હવે અત્યારે આપણી સ્થિતિ શી છે તે જોઈ જઈએ.
નટવર!’ અમે દરિયાકિનારાના ખડકો આગળ આવ્યા ઈટલે
જયંત બોલ્યો. ‘આપણે જેટલું ખાત્રીપૂર્વક બણીએ છીએ તે
નક્કી કરી લઈએ ઈટલે પછી સફળ અનુમાન કરી શકાય અને
ક્યાં અનુમાન ખંધ બેસતાં છે ને ક્યાં નથી તે બણી શકાય.
સૌથી પહેલાં તો આપણે એક વાત ખાત્રીથી માનીએ છીએ કે
આ કામમાં ભૂત, પ્રેત કે પિશાચનો હાથ નથી તેમ જ કોઈ
અલૌકિક ચમત્કારને સ્થાન જ નથી. માનવકોટિથી પર એવી
કોઈ પણ વાતને ઈની સાથે લાગતું વળગતું છે જ નહિ. હવે
આપણી સમસ્ય પેલાં ત્રણ માણસ બચથી ડહાંપ મચેલાં છે અને
તેમની એ સ્થિતિનું કારણભૂત કોઈ પણ માણસ છે એ વાત
નક્કી છે, એ મુદ્દાની વાત છે. હવે એ ક્યારે બન્યું? બે વસનજીની

વાત ખરી માનીએ તો એ બનાવ એના એ મહાનમાથી નીકળ્યા પછી તરત જ બનવા પામ્યો હોવો જોઈએ, એ ધ્યાન રાખવા જેવી બાબત છે. મહાર્ અનુમાન તો એ છે કે એના બહાર નીકળવા પછી થોડીક જ મિનિટમાં એ બનાવ બની ગયો. પત્તા હજી જેમનાં તેમ જ પડ્યા છે. એમનો સુવાનો વખત થઈ ગયો હતો છતાં પથારી કરાયેલી લાગતી નથી એ શું બતાવે છે? એટલે આ બનાવ વસનજીના ત્યાંથી બહાર નીકળવા પછી અને અગિયાર વાગતા પહેલાં જ બન્યો એમ કહી શકાય.

‘હવે આપણે વસનજીએ શું કયું’ તે જોઈએ. એણે એ ખંડમાંથી બહાર નીકળીને શું કયું? એ નક્કી કરવામાં હરકત જેવું કંઈ નથી તેમજ એ વિષે શંકાને જરા પણ સ્થાન નથી. મહારી કાર્ય પદ્ધતિ તું જાણે છે, તે મુજબ તપાસતાં મને જે લાગ્યું તે કહી દઉં. પેલું પાણીનું વાસણ અડફટમાં આવ્યું તે તો તને ખબર છે. એ હું જાણી જોઈને અડફટમાં લાવ્યો હતો. મહારે વસનજીના પગલાંની બરાબર છાપ જોઈતી હતી એટલે જ મહેં એ ઢોળી નાખ્યું હતું. પાણી ઢળવાથી એનાં પગલાં બરાબર પડ્યાં. કાલે રાત્રે વરસાદના છાંટા પડ્યા હતા એટલે આ રીતે વસનજીનું નમૂનાનું પગલું જોયા પછી એનાં બીજાં પગલાં ઓળખવામાં કંઈ હરકત ન આવે એ દેખીતી વાત છે. અને એ ઉપરથી એણે શું કયું’ તે સમજી શકાય એમ છે. એના કહેવા મુજબ એ ત્યાંથી નીકળીને સીધા પોતાને ઘેર જ ગયા હતા.

‘હવે જો વસનજી ત્યાંથી જતો રહે છે તો જે ભયંકર છાપ પેલાં ત્રણ જણ પર પડી તે પાડનાર કોઈ બીજું માણસ કોણ હતું તેનો ભેદ શોધવાનો રહે છે. કાશીબાબનો એમાં હાથ હોય એ માની શકાય એવી વાત નથી. એ બિચારી તદ્દન નિર્દોષ લાગે છે. તો પછી રાતના વખતે બહારનું કોઈ માણસ છેક બારીની પાસે આવ્યું અને ત્યાં આગળ ઉભા રહીને પોતાના

ભાઈકર દેખાવથી એ ત્રણેને બીવરાવી માર્યાં એ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે એવું કૈં મળી આવે છે. આ બાબતની સૂચના વસનજી તરફથી કરવામાં આવે છે. એ કહે છે કે જગજીવને કૈં બેયું, તેથી એનું ધ્યાન ખેંચાયું અને એને પણ એવું કૈંક બેયાનો ભાસ થયો. એ હકીકત જરા નવાઈ જેવી છે કારણ કે રાત અંધારી હતી તે ઉપરાંત વાદળોં હતાં અને થોડાં ઝાંટા પડ્યા હતા એવે વખતે જહારની બાજુનો સળવળાટ દેખાય એ સ્વભાવ શકાય એવી વાત નથી. એ છતાં એવું થયું હતું એમ માની લેખકે તો પણ જે અસર થઈ છે તે ઉપજવવાને એણે બારીની તદ્દન નજીક આવવું જોઈએ અને એનો પોતાનો ચહેરો બારીના કાચને લાગે એવી રીતે ઉભા રહેવું જોઈએ. એમ કરે તો જ અંદરનાં માણસો એને જોઈ શકે એ તો સ્વભાવ છે ને? હવે એ બારીની પાસે બે એક હાથ પડોળો ફૂલઝાડનો ક્યારો છે ત્યાં મ્હેં પુરતી તપાસ કરી પણ એકે પગલું પડ્યું હોય એમ ન લાગ્યું. આ ઉપરથી જહારની કાંઈપણ વ્યક્તિએ એ ત્રણેના ઉપર આવી ભયાનક અસર ઉપજાવી એ માનવું ભૂલભરેલું છે. એ ઉપરાંત એવી રીતે વર્તવામાં એનો શો હેતુ હોઈ શકે એ પણ સમજાતું નથી. આપણી મુશ્કેલીઓ આ રીતની છે. સ્વભાવ પડીને નટવર !

‘હારતો.’ મ્હેં કહ્યું.

‘છતાં થે એ રીતે આપણને થોડી વધુ વિગતો મળે તો એનો પણ નિકાલ આવી શકે એમ છે.’ જ્યોતે કહ્યું : ‘આપણી આજ સુધીની કારકિર્દીમાં આવો ગુંચવણ ભરેલો પ્રસંગ બાગ્યે જ ઉપરિચિત થયો હશે, નટવર ! બીજી વિગતો મળે નહિ ત્યાં સુધી આપણે આ બાબતનો વિચાર કરવો મુલતવી રાખવો જોઈએ. એને જદેલે તને ઠીક લાગે તો આપણે આ પ્રદેશના ઇતિહાસને લગતી વાત કરીએ.’

‘મહને કે’ વાંધા નથી.’

ઇતિહાસની બાજતમાં જ્યંત આટલો ઉંડો રસ લેતો હશે અને એનો તક્ષરપર્શી અભ્યાસ કર્યો હશે એની મહને તે વખતે ખાત્રી થઇ. આજુબાજુના નિર્જીવ પથરાનો સજીવ ઇતિહાસ એણે શોધી કાઢ્યો હતો અને એની ચર્ચામાં બે ત્રણ કલાક શી રીતે પસાર થયા તે પણ જણાયું નહિ.

તે પછી અમે અમારી કુટિર તરફ પાછા ફર્યા. અમારી વાટ બેઠને એક માણસ ભેટી રહ્યો હતો. એ જ્યંતનો ઓળખીતો નીકળ્યો. એનું નામ અને કામ જાણીતાં હતાં. આફ્રિકાની અંદર પુષ્કળ ખ્યાતિ મેળવનાર વિક્ટર હાસ સર્કસવાળાનું નામ જ્યંતને પરિચિત હતું. એનું શરીર કદાવર હતું અને આંખો અગ્નિ હતી. એનો એકંદરે દેખાવ પણ ભયપ્રદ હતો.

એ હમણાં કેંક કામસર આફ્રિકાથી આ તરફ આવ્યો હતો. આટલામાં જ એકાદ ગામમાં એની જન્મભૂમિ હતી એવું જ્યંતને કહેતા સાંભળ્યો હતો. અમે આમતેમ ફરવા જતા ત્યારે પણ એને અમે બોલ્યો હતો પણ રૂબરૂ મળવાનો કે વાત કરવાનો આ પહેલો પ્રસંગ હતો. એ એકાન્તનો ઘણો શોખીન હતો અને સાંભળવા સુજન ઘણોખરો વખત પોતાના બંગલામાં ગાજતો હતો એટલે એને એકાએક અમને મળવા આવેલો બેઠને મહને નવાઇ લાગી.

અમને બેતાં વેંત જ એણે જ્યંત સાથે આ કેસને લગતી વાતચિત કરવા માંડી, એથી મહારી અભયબળીમાં ઉમેરો થયો. એની સાથે એને શું લાગતું વળગતું હશે ?

‘પોલિસનું’ નામ જ જવા દો ને ! એ લોકો તે શી ધાડ મારવાના હતા.’ એણે કહ્યું : ‘આપના વિશાળ અનુભવ અને જ્ઞાનને લીધે આપ એમાં કેં કરી શકો એમ છો ? એ કુટુંબ સાથે મહારો ઘણો જ જૂનો નાતો છે એટલે હું આપને પૂછવા

આવ્યા હું. આ ભયંકર સમાચાર સાંભળીને મ્હને અત્યંત અભયળી ઉપજી છે. ખરું પૂછો તો હું આફ્રિકા જવા સાડ મુંબાઈ ગયા હતા ત્યાંથી આ વાત સાંભળી કે તરત જ હું અહીં આવી પહોંચ્યા.’

જયંતે કોની સામે નંજર કરી.

‘તમે જવાના હતા એ સ્ટીમર તો ગઇ ખરું કે નહિ?’

કોણે પૂછ્યું.

‘હવે બીજી બોટમાં જઈશ.’

‘અરે બાપરે! આનું નામ તે સંબંધ! પણ તમે છેક છેલ્લી થડીએ પાછા ફર્યા તો તમારા સામાનનું—’

‘થોડા થણા સ્ટીમર પર હતા તે ત્યાં જશે. બાકીના મુંબાઈ રહેવા દેવા પડ્યા. સાડ મુંબાઈ કે એજન્ટને વખતસર ખબર આપી દીધી, નહિતર એ પણ ભત.’

‘કેમ! પણ તમને શી રીતે ખબર પડી? છાપામાં આ હકીકત આવવાને તો વાર છે.’

‘હારતો. મ્હને તાર મળ્યો હતો.’

‘કાણે કયો હતો એ પૂછું તો હરકત નથી ને?’

કોના ચહેરા પર રહેજ કાલિમા છવાઈ ગઇ.

‘તમે વધારે પડતી પૂછપરછ કરો છો! મી. જયંત! ’

‘એ તો મ્હારો ધંધો જ છે.’

જેમ તેમ કરીને પોતાનો કચવાટ સમાવીને નિઃશ્વસે જવાળ આપ્યા: ‘તમને કહેવાને કે હરકત નથી. અહીંના મુખી મણિભાઈએ મ્હને તાર કયો હતો. એ મળ્યો એટલે હું પાછો ફર્યો.’

‘આપની મોટી મહેરબાની છે કે મ્હારા સવાલનો જવાબ જરાજર આપો છો. હવે તમારા યુગ સવાલનો ઉત્તર આપું. હજી સુધી હું કે નિર્ણય પર આવી શક્યો નથી પણ મ્હને આશા છે કે હું થોડા નિર્ણય પર આવ્યા સિવાય નહિ રહું. એથી વધુ

અત્યારે કહી શકાય એમ નથી.’

‘આપને કંઈ બાબત પર શક બચ છે એ વિષે મ્હને કેં જણાવશો?’

‘ના. એ અત્યારે ન જણાવી શકાય.’

‘ત્યારે તો મહેનત બરબાદ ઔર ગુનાહ લાઝીમ! ખાલી ફાકટનો આપણા એકિનો વખત ગુમાયો!’ એમ કહીને મોહુ ચઢાવીને વિઠ્ઠલદાસ ચાલ્યા ગયા.

એમના ગયા પછી પાંચેક મિનિટે જયંત પણ બહાર ગયો તે છેક સાંજે પાછો ફર્યો; પણ એની મંદ ગતિ અને હાવરો બહાવરો ચહેરો કહી આપતાં હતાં કે એને પુરતા સમાચાર મળ્યા ન હતા. એના ગયા પછી એક તાર આવ્યો હતો તે વાંચીને એણે કહ્યું: ‘વિઠ્ઠલદાસની વાત સાચી લાગે છે. મણિભાઈ પાસેથી મ્હેં એવું મુંબાઈનું ઉત્તરવાનું ઠેકાણું પૂછી લીધું હતું અને તાર કરી ત્યાં તપાસ કરાવી હતી. એનો થોડોક સામાન આફ્રિકા ચાલ્યો ગયો એ વાત પણ ખરી છે. આ ખબર મળતાં વેંતનુંજ એ એકાએક પાછો ફર્યો એ ઉપરથી તું શું ખારે છે? નટવર!’

‘એજ કે એને એ સાથે પુબ્કળ હિતસંબંધ છે.’

‘બરાબર છે! મ્હારું પણ એવુંજ અનુમાન છે. એ વિષે તપાસ કરવા જેવી છે અને વખતે એ ગુંચ ઉકેલીએ તો આખા કાયડાનો નિકાલ આવી શકે એમ છે. હજી આપણને બધી વિગતો મળતી નથી. એ મળે તો એનો ઉકેલ મુશ્કેલ નથી.’

નવી વિગતો મળવા બાબત જયંતે કરેલી વાત તરત જ ખરી પડશે એવું કાણે ખાતું હોય! એકાએક એવો પ્રસંગ બન્યો કે જેથી અમારી તપાસનું ક્ષેત્ર વિશાળ થયું.

બીજે દિવસે સવારમાં ચઢા પીતી વખતે મ્હેં બહાર ગાડીનો ખડખડાટ સાંભળ્યો. મ્હેં દરવાજો ઉઘાડ્યો એટલે ગભરાયલા

અભરાયલા મણિભાઈ અંદર આવ્યા.

એમના ઉશ્કેરાટનો પાર ન હતો. જ્યંતને એતા વેંતજ એ બોલી ઉઠ્યા: ‘અરે જ્યંતભાઈ! અમારે ત્યાં ભયંકર ભૂતાવળ બગી લાગે છે. આ ગામ પર કાળનું ચક્કર ફરતું જણાય છે! અમારે કાપ ઉતર્યો લાગે છે! શી વાત કરે! કાલે રાત્રે વસનજી મરણ પામ્યા, એમનાં ભાઈજીનેના જેવી જ ભૂંડી દાલતે એમનું પણ મ્હોત નિપજ્યું.’

જ્યંત એકાએક ઉભો થઈ ગયો.

‘ચાલો, તમારી સાથે હું આવું છું. અમારા બેઉ માટે ગાડીમાં જગ્યા થઈ શકશે ને?’

‘બહુ ખુશીથી.’

‘ચાલ ઉઠ તો, નટવર! આપણે ચુંથચુંથે તે બેઠા આવીએ. ચાલો મણિભાઈ!’

વસનજીનું મકાન મણિભાઈની નજીક જ હતું. એની આજુબાજુ નાનો સરખો બગીચો હતો.

ડૉક્ટર કે પોલિસ એમનાં પનોતાં પગલાં મૂકે તે પહેલાં જ અમે પહોંચી ગયા હતા એટલે દરેક ચીજ જેમની તેમ પડી હતી.

એ બનાવની સંપૂર્ણ છાપ હજી પણ મ્હારા મગજમાં તાજી જ છે.

એ ખંડની હવા બહુ જ ખરાબ રીતે વાસ ભારતી હતી. સવારે નોકરે આવીને બારી ઉઘાડી નાખી હતી નહિતર એથી પણ વધુ ખરાબ હવા હોત. એનું એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે એ ખંડની વચ્ચેવચ એક મોટું લંપ પૂરજેસમાં બજનું હતું, અને એની ધુણી નીકળતી હતી. એની બાજુમાં વસનજી ચત્તોપાટ પડીને મરણ પામ્યો હતો. એનું મ્હો કાટી ગયું હતું અને અશ્માં કપાળ પર ચઢી ગયાં હતાં. એનું મ્હો બારી તરફ હતું અને જે ચિન્હો મરતી વખત ગોદાવરીના મ્હો પર હતાં

તેજ ચિન્હો એના મ્હેં પર પછુ દેખાતાં હતાં. એનાં હાડકાં અકડાઈ ગયાં હતાં અને હાથની મુઠીઓ વળી ગઈ હતી એટલે મરતી વખતે એ ભયનો માર્થો ખૂબ તણાઈ ગયો હોવો જોઈએ. એણે પૂરતાં કપડાં પહેયાં હતાં. એ કે એ ઉતાવળમાં જ પહેયાં હોય એમ જણાઈ આવતું હતું. અમે એની પધારી જોઈ તો એનો ઉપયોગ થયો હોય એમ લાગ્યું. એટલે એનો આ ભયાનક અંત સવારના વખતે જ આવ્યો હશે એમ જણાયું.

આ દેખાવ જોતાં જ્યંતની આંખો ચમકવા લાગી અને એનો ઉશ્કેરાટ વધી પડ્યો. એ બહાર બગીચામાં જઈ આવ્યો, બારી જોઈ, ચારે બાજુ ફર્યો, અને આમતેમ ચોકસાઈથી તપાસ કરી. વસનજીના સુવાના ખંડમાં જઈને એણે બારી-કાંઈ જોવા માંડ્યું અને એકાએક બારીઓ ઉઘાડી નાખી. એક બારીની બહાર ડોકાવીને એણે જોયું. સુવાનો ખંડ પહેલે માળે હતો, એટલે ત્યાંથી એ ધડાધડ નીચે ઉતર્યો અને ઉઘાડી બારી વાટે બાગમાં ફૂલો, વળી પાછો ફૂંકેલા મારીને અંદર આવ્યો એ બધું શિકારી ફૂતરો પોતાના શિકારની પૂંઠ પકડતી વખતે જોઈ ચપળતાથી કરે એટલી ચપળતાથી એણે કર્યું. પછી એણે પેલું સારી બનાવટનું લૂંપ બારીકાઈથી અને ઘણી જ ચોકસાઈથી ધારી ધારીને તપાસ્યું. એના ખડીયાતું પછુ કેંક માપ લીધું. ચીમનીની ઉપરનું ઢાપરું એણે સૂક્ષ્મદર્શક કાચ વડે તપાસી જોયું, અને એની ઉપરની બાજુ મેંશ વળી હતી તેમાંથી થોડી એણે એક કાગળ પર લઈ લીધી અને પડીકું વાળીને ખીરસામાં મૂકી. એવામાં ડોકટરની તેમ જ પોલિસની સ્વારી પધારી એટલે મુખી સાથે અમે બહાર નીકળીને બાગમાં આવ્યા.

‘આનંદની વાત છે કે મ્હારી તપાસ નિષ્ફળ નથી ગઈ.’ બહાર નીકળ્યા પછી જ્યંતે કહ્યું : ‘પોલિસ સાથે ખાલી વાટા-

ખાટ કરવા રોકાવાની મ્હને જરૂર નથી; એમને એમનું કામ કરવા દેવું એજ ઉચિત છે, છતાં એમનું ધ્યાન સવાના ઔરડાની બારી અને નીચેના ખંડના દૈપ તરફ જોઈશો અને જણાવશો કે બનતા સુધી તેમથી એમને લાયકની બાતમી મળી શકશે. સદમજ્યા ને ? મણિભાઈ ! એ ઉપરાંત પોલિસને મ્હારી સલાહની જરૂર જણાય તો ખુશીથી મ્હને આવીને મળે.’

એમ કહીને અમે ત્યાંથી રબ લીધી.

એ વાતને એ દિવસ યાદ ગયા છતાં પોલિસે જયંતને મળવાની જરૂર ધારી ન હતી. એની માન્યતા વખતે જુદી જ હશે. એણે કાં તો જયંતને સાધારણ શિખાઉ માણસ માની લીધો હશે. એ એક દિવસ જયંત આજુબાજુના નિર્જન પ્રદેશમાં કલાકોના કલાકો સુધી એકલો ફરી આવતો હતો. આ કંટારસિક બનાવ વિષે મ્હારી સાથે એણે કેંજ વાત કરી ન હતી. એ ક્યાં જતો હતો અને શું કરતો હતો તે થણુ કહેતો ન હતો.

એના એક અખતરાથી એ કષ્ઠ ભાતની તપાસ કરતો હતો તે મ્હને સમજાયું. વસનજી મરણ પામ્યા તે વખતે એના ખંડમાં જે ભાતનું દૈપ બળતું હતું તેજ ભાતનું દૈપ એ લઈ આવ્યો હતો. એણે જેવું ઘાસલેટ વસનજીને ત્યાં વપરાતું હતું તેવું ઘાસલેટ એમાં ભર્યું અને એને બળી રહેતા કેટલો વખત લાગે એ નક્કી કર્યું. એ પછીનો એનો અખતરો બહુ વિચિત્ર હતો અને તે કદી થણુ ન ભૂલી શકાય એવા પ્રકારનો હતો.

‘તને યાદ હશે, નટવર !’ ત્રીજે દિવસે બપોરે એણે મ્હને કહ્યું. ‘કે આ બન્ને બનાવો વચ્ચે પુષ્કળ મળતાપણું છે. એમાં ખાસ કરીને બન્ને ખંડનું ઝેરી વાતાવરણ આપણું પ્રથમ ધ્યાન જોઈએ છે. એક કેસમાં સૌથી પ્રથમ દાખલ થનાર પર જે અસર અર્ધ તે આપણે સાંભળી છે. વસનજીએ એનાં ભાઈ મ્હેનની

વાત કરી ત્યારે કહ્યું હતું કે એ ખંડમાં દાખલ થતાં વેંત ડોક્ટર મેથુદ થઈ ગયા હતા. એ તો તને યાદ છે ને? એ ઉપરાંત કાશ્મીરમાં પહોંચી પહોંચી કહ્યું હતું કે એ ખંડમાં દાખલ થતાં જ એને મૂર્છા આવી ગઈ હતી અને એ વળ્યા પછી જ એણે ભારી ઉઘાડી હતી. બીજા કેસમાં—વસનજીની બાબતમાં—નોકરે ભારી ઉઘાડી હતી તો પણ આપણે ગયા તે વખતે જ એસજી બદલો હતી તે લૂલાય એમ નથી. નોકર બાબત મ્હેં તપાસ કરી તો જણાયું કે એ બિચારો એને પરિણામે પધારીવશ છે. આ ઉપરથી તારી ખાત્રી થશે, નટવર! કે આ વિગત ઘણી જ ઉપયોગી અને અગત્યની છે. એક કેસમાં વાતાવરણ એરી થઈ જવાનો પુરાવો પડે છે. એક કેસમાં કે ને કે બળતું હોવાનું પણ જણાય છે. એકમાં બળતી શગડી ને બીજામાં બળતું લૈંપ. શગડીની તો જરૂર હતી એમ માનીએ પણ લૈંપ તો ખાસ્સું અજવાળું થયા પછી પણ બળતું હતું. એનું શું કારણ? જવાબ એ છે કે એ ત્રણે મુદ્દાઓ એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે, એક તો બળતી શગડી અથવા લૈંપ, બીજું એરી વાતાવરણ અને ત્રીજું એને અંગે પરિણમતું ગાંડપણ અથવા મૃત્યુ આ તો સમગ્ર શકાય એમ છે ને?’

‘એમાં કે વાધા જેવું નથી.’

‘કે નહિ તો એના ઉપરથી આપણે અનુમાન કરીને કામ કરી શકીએ. હવે આપણે એમ ધારીએ કે એક કેસમાં એવી કોઈ ચીજ બાળવામાં આવી હતી કે જેને અંગે વાતાવરણ એરી થઈ ગયું હતું. જરાબર છે? હવે પહેલાં કેસમાં પેલા ત્રણ ભાઈ બહેનની બાબતમાં આ ચીજ શગડીમાં બાળવામાં આવી હતી. ભારી બંધ હતી પણ એનું બીજું બાજુનું બારણું અદખોલુ હતું એટલે તે વાટે થોડીક ધુમાડી બહાર ચાલી ગઈ હશે. એ ઉપરથી બીજા કેસના કરતાં એમાં એાછી અસર થઈ હશે એમ

લાગે છે. પહેલા કરતાં બીજામાં એ રીતે ધુમાડી ઓછી મળે
હોય એમ જણાય છે. એક કેસનાં પરિણામ પરથી સમજી શકાય
છે કે અનુમાન ભૂલભરેલું નથી. પહેલા કેસમાં ગોદાવરીબાઈ
મરણ પામી હતી કારણ કે પુરવો કરતાં ઓછીની શારિરિક
સ્થિતિ સ્વભાવિક નબળી હોય છે; અને આવા હુમલામાં ટકી
શકવી મુશ્કેલ હોય છે; અને એનાં બે ભાઈઓ ગાંડા થઈ ગયા
હતા, જે એરી વાતાવરણની પ્રાથમિક અસર જણાય છે; પછી
એ ગાંડપણ હમેશનું હોય કે માત્ર થોડા વખત પુરતું જ હોય.
બીજા કેસમાં પરિણામ સંપૂર્ણ હતું. તે ઉપરથી એ એરી હવા
અને તેની અસર વિષેનું આપણું અનુમાન ખરું છે એમ પુરવાર
થાય છે.

‘વિચારોની આ પરંપરા મ્હારા મગજમાં હતી એટલે
સ્વાભાવિક રીતેજ મ્હેં આ વિચિત્ર ચીજનો કોઈ અંશ રહી
મથો છે કે કેમ તે બાબત વસનજીના ખંડમાં તપાસ કરી અને
એને માટે બેવાનું સ્થાન લેંપની ઉપરનું ઢાંકણું હતું. ત્યાં બેયું
તો પુષ્કળ મેશ વળેલી હતી અને તેની સાથે કિનારી પાસે
તપખીરિયા રંગની કૈંક ભૂકી પડેલી હતી. એ ભૂકી કિનારી
પાસે હોવાથી બળી ગઈ ન હતી. એમાંથી અધીં ભૂકી લઈને
મ્હેં પડીકું વાળ્યું તે તો તને ખબર છે !’

‘અધીં જ કેમ જમત !’

‘એનું કારણ એ છે કે મ્હારો ધરાદો પોલિસની તપાસમાં
જરા પણ ખલેલ કરવાનો નથી. મ્હને જે જે પુરાવા મળ્યા તે
મ્હેં એમને એમ પોલિસ સારૂ રહેવા દીધા છે. પેલી એરી ભૂકી
હજી પણ ઢાંકણા પર પડી છે. એમનામાં અડકલ હોય તો એ
બલે શોષી કાઢે, બાકી એક વાત છે કે આપણે દોઢ ડહાપણ
વાપરીને એમને શીખવવા જવાની જરૂર નથી. હવે આપણે
પેલું લેંપ સળગાવીએ, નટવર ! મૃત્યુની મ્હેમાનખીરી ચાખવાની

આપણી ઇચ્છા નથી એટલે આપણે બારી ખુલી રાખીને બેસીશું કે જેથી એ ઝેરી હવા આપણને ખરાબ અસર ન કરી શકે, બે તારો આ અખતરામાં ભાગ લેવાનો વિચાર ન હોય તો તું પેલી બાજુએ બારી નજીક આરામ પુરસી લઈને બેઠો બેઠો નિરાતે બેસા કર. એમ! એ રીતે નથી બેસવું? બાબ લેવો છે! બહુ સારું! આપણી કે ના નથી. પણ હું ગાંડો થઈશ તો તું દવા તો કરીશ. નહિ? એક સાથે ગાંડો થઈ જઈશ તો હરકત નથી એમજ ને! મ્હારી પુરસી પણ બરાબર તારી સામે જ રાખું છું એટલે આપણે એક લેપથી સરખે અંતરે હોઈશું, એકબીજા સામે બેઠી શકીશું. આપણે બારણું ખુલ્લું રાખીશું, હવે આપણે એકબીજા પર દેખરેખ રાખીએ એમ છીએ અને આપણે અખતરો ગંભીર રૂપ લેતો જણાય તો પરસ્પર મદદ કરી શકીશું. સમજ્યું ને? નટવર? ચાલો ત્યારે હવે હું આ લેપના ઢાંકણા પર પેલી ભૂકી નાખું છું. ચાલ નટવર! હવે આપણે સ્વસ્થ ચિત્તે બેસીને શું થાય છે તે બેઠીએ.

અને એને વાર પણ ન લાગી. હું મ્હારી પુરસીમાં સ્વસ્થ થઈને બેસું એટલામાં તો બહુ જ ખરાબ વાસ મારતો કાળો ધુમાડો બાજુબાજુ પથરાવા લાગ્યો સૌથી પહેલાં જ મ્હારા મગજને ઝાટકો લાગ્યો અને મ્હારી કદપના શક્તિ પરનો કાણુ છટકી ગયો. એકાએક આંચકો લાગતાં ઘડિયાળની કમાન છટકી જઈને કાણુમાં ન રહે તેવી રીતે કદપનાશક્તિનાં મગનગામી ઉડ્યન શરૂ થઈ ગયાં અને એમણે અજબ રીતે વ્યોમવિહાર કરવા માંડ્યો. અને એ ઉડ્યનોમાં દુનિયા પર નહિ બેથેલું એવું માયાનું અપાર ભયાનક સ્વરૂપ મ્હારી નજરે પડ્યું. અતિ ભયંકર પ્રાણીઓ, વિકરાળ મગરો, ઉડતા રાક્ષસો જ્વાળાઓ કાઠતા સર્પો અને હમહમાટ કરતાં ભયંકર પક્ષીઓ મ્હારી આજુબાજુ ફરતા હોય એમ મ્હને જણાયું. ચારે બાજુ

એવા ભયંકર અવાજ થતા લાગ્યા કે દમણી મ્હારો જીવ નીકળી જશે એમ મ્હને લાગ્યું. મ્હારા વાજ શાહુડીનાં સિસોળિયાં પેઠે ઉભા થઇ ગયા. આંખો ચકર વકર થઇને ચઢી ગઇ અને મોઢું ફાટી ગયું તેમજ જીભ ચામડાની પેઠે સુકાઇને સડોચાઇ ગઇ. મ્હારા મગજનું તેલ સાવ બળી ગયું લાગ્યું.

‘મ્હેં જુમ મારવા યત્ન કર્યો પણ મ્હારા ગળામાંથી અવાજ ન નીકળ્યો. મ્હારો ઘોઘરો બંધ થઇ ગયો હતો ! ખીજુ કોઇ બહુ જ ભડા અને ખરખરા અવાજે બોલતું હોય એમ લાગ્યું. સદ્‌ભાગ્યે મ્હાડે મોં ભારી તરફ લંગાયાં અને હું એ ઝેરી અસરમાંથી કેંક મુક્ત થયો. જ્યંતનો સફેદ પૂણી જેવો ચહેરો મારી નજરે પડ્યો. એના મોઢા પર મૂર્તિમંત ભયની છાપ બજાતી હતી. એવી જ છાપ મરનાર વસનજી અને ગોદાવરીના ચહેરા પર પણ હતી. એ બેઠને મ્હારી અક્કલ ઠોકાણે આવી અને પ્રભુએ પૂરતું બળ આપ્યું એટલે હું એકદમ ઉઠ્યો અને જ્યંતને મળે હાથ નાંખીને સામેના ભારણા વાટે એને બહાર ખેંચી ગયો. બહાર જતા વેંત જ અમે બેઉ ફસડાઇ પડ્યા અને અમારી નજર આગળનાં ભયાનક દશ્યો ભેતાં ભેતાં એકબીજાની ઝડોઅડ અર્ધ મૂર્જાવસ્થામાં પડી રહ્યા. ધીરે ધીરે અમને ભાન આવતું ગયું અને છેવટે અમારી તંદ્રા ઝીકી ગઇ; છતાં ઝેરી અસરની છાયા રૂપે માથાનો સખત દુઃખાવો રહી ગયો.

અમે બેઉએ એકબીજાની સામે બેસ્યાં અને પરસ્પરની પરિસ્થિતિ પર દયા આવી !

‘મ્હારે તારો આભાર માનવો બેઠએ, નટવર !’ છેવટે જ્યંત બોલ્યો. ‘કે તેં મ્હને બહાર ખેંચી આપ્યો. ખરેખર ! આ અખતરામાં ભાગ લેવાની સચના કરવા બદલ મ્હારે તારે આફી માગવી બેઠએ. પુરેપુરે બપોર સિવાય તને એમાં સડો-

વવો એ ઠીક ન હતું. હું બહુજ દિલ્હીર—

‘આપણા વચ્ચે એ નથી શોભતું. જમતું!’

મ્હેં એને આટલો લાગણીવશ થતો કદીએ બોધો ન હતો. એટલે કહ્યું, ‘ખરૂં પૂછે તો આવો અનુભવ ક્યારે મળવાનો હતો!’

એને એ જવાબથી સંતોષ થયો.

‘ખરૂં કહીએ તો આપણે એક જણ ગાંડા બની ગયા હતા.’ એણે સરિમત કહ્યું. ‘એમ ન હોત તો આવો મુખાંધ ભયો અખતરો કરવાનો આપણે વિચારજ ન કરત! મ્હેં એમ ધાયું’ ન હતું કે એની અસર આટલી જલ્દી અને આવી તેજ તેમજ ભયંકર થતી હશે!’ એણે એકાએક કુટિરમાં જઈને પેલું લેંપ લઈને દૂર ફેંકી દીધું. ‘હવે થોડીવાર સુધી વાતાવરણ સ્વચ્છ થવા દેવું પડશે. આ ભયંકર બનાવ શી રીતે બન્યો એ બાબતની તને જરા પણ શંકા નહિ રહી હોય, નટવર!’

‘જરા પણ નહિ.’

‘પણ હજી એનો હેતુ પહેલાંની માફક અણઉકળ્યો રહે છે. ચાલ, આપણે એ વિષે વિચાર કરી બેઠએ. હજી એ ઝેરી હવાની અસર મ્હારા ગળા આગળ રહી ગઈ છે. મ્હારા માનવા મુજબ પહેલા કેસમાં બધા પુરાવા બતાવે છે કે વસનજી જ ગુન્હેગાર હતો; બે કે બીજા કેસમાં એ બંને જ એવી રીતે મરણ પામ્યો છે તોપણ સૌથી પહેલાં તો આપણે સાબળીએ છીએ કે ચાર ભાઈજેન વચ્ચે કૈંક કળયો થયો હતો અને એના પરિણામે વસનજી જુદો રહેતો હતો. વસનજીનો ચહેરો બેઠ્યું તો એના જેવા માણસો એટલા બધા મનના મેલા હોય છે કે ન પૂછો વાત! એટલે એ પણ એવો મનનો મેલો હોય તો નવાઈ નથી. હવે બીજી બાબત વિચાર કરીએ. બાગમાં કોઈ ફરતું હજી એવું બારીમાંથી જણાયું એમ કહીને આપણું બીજી તરફ ધ્યાન ખેંચનાર પણ એજ હતો. એનો આપણી પાસે એ

વાત રજુ કરવાનો પણ હેતુ હતો, કારણ કે એથી આપણે એમ ઉધિ રસ્તે તપાસ કરીએ તો ઠીક. એણે ઘરમાંથી બહાર નીકળતી વખતે આ ભૂકી શગડીમાં નાખી ન હતી તો ખીબ કાણે નાખી? એના બહાર નીકળ્યા પછીથી તરત જ એ ભયંકર બનાવ બન્યો. બે એના ગયા પછી ખીજું કાંઈ આવ્યું હોત તો ત્રણે ભાઈબહેન પતા રમતાં રમતાં ઉઠ્યા હોત અથવા રમત બંધ કરી હોત. અને આવા શાન્ત એકાન્ત ગામડામાં રાતના દસ અગિયાર વાગ્યે ભાગ્યે જ કાંઈ મળવા આવે એમ હોય છે એટલે એ બધા પરથી બહુાય છે કે એમાં વસનજનો હાથ હતો અને એજ ગુન્હેગાર હતો.'

‘તો પછી એણે પોતે પણ આપઘાત કર્યો હોવો બેધએ.’

‘એ અનુમાન સાવ અસંબદ્ધ નથી, નટવર! જે માણસે પોતાનાં ભાઈ બહેનો પર કાળો કેર વર્તાવ્યો હતો તે એકાએક પસ્તાધને આપઘાત કરવા પ્રેરાય એ અસંભવિત નથી. પણ એની વિરુદ્ધ કેટલાંક ખીબ કારણો છે. સદ્ભાગ્યે એ બધાં કારણો અને વિગતો એક માણસ બણે છે અને એ ભત્રે ભત્રે આવીને બધી વિગત આપણને બહુાવે એવી મ્હેં ગોઠવણ કરી છે, આલો, એ ટાઈમ થાય તે પહેલાં આવી પહોંચ્યાં. આવો મી. વિઠ્ઠલદાસ! અમે હમણાં તમારીજ વાત કરતા હતા! મ્હેં હમણાં એક વિજ્ઞાનનો અખતરો કર્યો હોવાથી કુટિરના અંદરના ભાખનું વાતાવરણ જગડી ગયું છે એટલે આપણે અહીં જ બેસવું પડશે.’

અમે વાત કરતા હતા તે દરમિયાન બાગનો ઝાંપો ઉઘડવાનો અવાજ સંભળાયો હતો અને અમને એક બાજુએ એઠેલા બેધને વિઠ્ઠલદાસ એ તરફ આવતા હતા ત્યાં જયંતે એમને બોલાવીને આવકાર આપ્યો.

‘તમે મ્હને બોલાવ્યો હતો ખરું? જયંતરાય! કલાકેક

અગાઉ ચીઠી મળી એટલે આ તરફ આવ્યો. બાકી તમારી સ્થળના મ્હારે શા માટે માન્ય રાખવી બેઠાં, તે સહમજતું નથી.’

‘આપણે છૂટા પડીએ તે પહેલાં એ સહમજતું જશે.’ જ્યંતે કહ્યું: ‘એ દરમિયાન એ માન્ય રાખ્યા બદલ મ્હારે આપનો આભાર માનવો બેઠાં. અમે હમણાં જ એક બચાંકર કાર્ય પુરું કર્યું છે અને હવે વાતાવરણ શુદ્ધ થવાની રાદ બેઠાં છીએ. શુદ્ધ વાતાવરણમાં આપણે એ વિષયની વાત કરીએ તે વધારે સારું છે.’ એ સાંભળીને વિકલ્પદાસે ખ્યાન દઇને જ્યંત તરફ બેઠું.

‘તમે જરા વધુ ખુદાસાથી ઓલો તો ઠીક.’

‘આપણી વાતચિતમાં તમારો દિતસંબંધ વધુ છે અને એ શુદ્ધ વાતાવરણમાં ખરેખરી-જેમ બની તેમ એક બીજને વાત કરીએ એ વધુ ઠીક છે.’

‘શી બાબતની વાતચીત ?’

‘વસનજીના ખૂનને લગતી.’ જ્યંતે જણાવ્યું.

એક જણ તો મ્હને એમ લાગ્યું કે મ્હારી પાસે હથીઆર હોત તો ઠીક થાત. વિકલ્પદાસનો અનુભવ ચહેરા ગુસ્સાનો માર્થો લાલચોળ થઇ ગયો, એના કપાળ પર નસો તરી આવી અને એકાએક ફીટને એણે જ્યંતનું કાંડું પકડ્યું. પછી એ એકાએક થેબ્યો અને મહામહેનતે પોતાનો ગુસ્સો સમાવીને ધડકતે હૃદયે બેઠો; પણ એ સ્થિતિ એના ગુસ્સા કરતાં વધુ બચાંકર હતી.

‘અત્યાર સુધી હું જંગલી પ્રદેશમાં અને મોટે ભાગે જંગલી અનવરો સાથે કાયદાના બંધનથી પર એવી સ્થિતિમાં રહ્યો છું.’ એણે કહેવા માંડ્યું. ‘એટલે કાયદાના બંધન લેખવવાં મ્હને ગમતાં નથી; અને મ્હારે તમને ચેતવવા બેઠાં જ્યંતરામ! કે તમે મ્હારી સાથે કે વાત કે વર્તન ચલાવતી વખતે એ ભૂલી જતા નહિ, નહિતર એનું પરિણામ સારું નહિ આવે, બે કે મ્હારી જીજ્ઞાસા તમને હેરાન કરવાની છે જ નહિ.’

‘અને હું પણ તમને હેરાન કરવા માગતો નથી સ્વમન્યાને વિઠ્ઠલદાસ ! એની મોટામાં મોટી સાબિતી તો એ છે કે હું જે બાણું છું તે બધા પછી પોલિસને બોલાવવાને બદલે મ્હેં તમને બોલાવ્યા છે અને વાત કરે છું.’

એ સાંભળીને વિઠ્ઠલદાસ ઠંડો થઇ ગયો. એની જીંદગીમાં વખતે પહેલીજવાર એનાં મોતિયાં એ રીતે મરી ગયા હશે ! જયંતની રીતભાત એટલી ભવ્ય હતી કે એની સામા પર અસર પડ્યા સિવાય બાક્યેજ રહી શકે !

‘તમે શું કહેવા માગો છો ?’ છેવટે એણે પૂછ્યું. ‘જે તમે ખાલી તોપ મારવાની વાત કરતા હો તો તમે ભીંત લૂંટ્યા છો, જયંતરાય ! હવે આડી અવળી વાત રહેવા દઇને તમે કહેવા શું માગો છો તે બોલોને.’

‘તેજ હું કહું છું.’ જયંતે કહ્યું : ‘જતાં આ રીતે વાત કરવાનું કારણ એટલુંજ છે કે જેટલા ખુલ્લા હૃદયથી હું વાત કરે છું તેટલા જ ખુલ્લા હૃદયથી મ્હને જવાબ મળવો જોઇએ. એ બાબત પર તમે જે રીતે વર્તશો તેના ઉપર મ્હારે છેવટે કેવા પગલાં ભરવાં અને તમને બચાવવા કે કેમ તેનો આધાર રહેશે.’

‘મ્હારો બચાવ ?’

‘હાજી.’

‘કેમ બાબતસર મ્હારો બચાવ ?’

‘વસનજીને મ્હારી નાખવાના આરોપમાંથી તમારો બચાવ.’

વિઠ્ઠલદાસે રૂમાલ વડે પોતાના કપાળ પરનાં પરસેવાનાં બિંદુઓ લૂછ્યાં.

‘ખરેખર ! તમે તો હવે ફેંક્યે રાખો છો !’ એણે કહ્યું : ‘તમારી ફત્તેહ આ બતની તોપો ફેંકવા પર આધાર રાખે છે કે શું !’

‘જોડી તોપો ?’ જયંત બોલ્યો : ‘જોડી તોપો અને

કેંકવાની વાત તો તમે કરો છો ચિઠ્ઠદાસ ! હું નહિ, સહમજ્યાને !
એના પુરાવા તરિકે કેટલીક વિગતો હું કહી જઈ એટલે તમારી
ખાત્રી થશે કે એ અનુમાન પર હું શા ઉપરથી આવ્યો છું.
સૌથી પહેલાં તો સ્ટીમરમાં અરઘા-પરઘા સામાન જવા દધને
પણ તમે મુંબાઈથી પાછા ફર્યા એ બતાવી આપે છે કે તમારો
આ કેસમાં પુરુષ દિનસંબંધ છે અને તમે—’

‘હું પાછો આવ્યો—’

‘તમારા કારણે મહેં સાંભળ્યાં છે અને તે સંતોષકારક
નથી એ વિગત બાજુએ મૂકીએ. તે પછી તમે અહિં દોડી
આવો છો, અને પૂછો કે હું કોને ગુન્હેગાર ધારું છું. એનો
જવાબ આપવાની મહેં ના પાડી. પછી તમે વસનછના મકાન
આગળ ગયા અને થોડો વખત બહાર ઉભા રહ્યા. તે પછી તમારે
ઘેર ગયા.’

‘એ તમે શી રીતે જાણ્યું ?’

‘હું તમારી પાછળ આવ્યો હતો.’

‘મહેં તો કાંઈને જોયું ન હતું.’

‘હું કોઈની પૂંઠ પકડું છું ત્યારે એ માણસ એમ જ
માન્યા કરે એની હું જરાજર કાળજી રાખું છું. તમારા મકાન-
માં પણ તમને જરાજર ઊંચ ન આવી, તમે અનેક વિચાર
કર્યા અને યુક્તિઓ કામે લગાડવાના મનપુખા કર્યા. છેવટે
તમને એક યુક્તિ પસંદ પડી અને સવારના વહેલા ઉઠીને એને
અમલમાં મૂકવા તમે બહાર પડ્યા. સવાર થતાં પહેલાં તમે
ઉઠીને તમારા કબાટમાંથી તપખીરિયા રંગની ભૂકી લાંબાં તેનું
પડીકું વાળી ખીરસામાં મૂકીને બહાર નીકળ્યા.’

ચિઠ્ઠદાસે એકાએક ચમકીને જ્યંત સામે જોયું.

‘પછી તમે ચાલ્યા ચાલ્યા વસનછના બાગમાં ગયા.
આપારે પહેર્યા છે તેજ બટ તમે તે વખતે પણ પહેર્યા હતા

અને તમારા હાથમાં લાકડી હતી. એના બાગમાં નાને અંપેથી તમે પેઠા અને એના શયનખંડની બારી સામે ઉભા રહ્યા. એ વખતે સવાર પડી ગયું હતું પણ માણસો બગ્યાં ન હતાં. પછી તમે બારી વાટે એના ભેસવાના ખંડમાં ફેલા અને એને ધ્રુમ મારીને નીચે બોલાવ્યો.

‘અરે બાપરે! તમે તે માણસ છો કે શયતાન?’ એકાએક વિદુલદાસે ઉભા થઈ જઈને કહ્યું.

જ્યંતે હસીને આગળ ચલાવ્યું. ‘ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં એ નીચે આવ્યો. તમારે અને એને થોડી ઘણી બોલાચાલી થઈ, તે દરમિયાન તમે એ ખંડમાં આમતેમ આંટા મારતા હતા. એ વખતે તમે પેલી ભૂકી લૈપ ઉપર બે એક મુઠ્ઠા ભરીને ફેંકી. પછી બારી વાટે બહાર ફેલા અને બારી ખંધ કરીને ઉભા ઉભા અંદર ચું થાય છે તે બેવા લાગ્યા. વસનજી મરી ગયો એની ખાત્રી થયા પછી જ તમે ચાલ્યા ગયા. હવે મી. વિદુલદાસ! તમારું આ વર્તન વ્યાજબી હતું એમ તમે શી રીતે કહો છો? અને એ રીતે વર્તવામાં તમારો શો હેતુ હતો? એ બાબતનો થોડો ખુલાસો તમે મુને નહિ આપો તો મ્હારે જણાવવું બેઠએ કે મ્હારે આ બધી વિગતો થોડા ટૂંકાણે પહોંચાડવી પડશે અને એનું જે પરિણામ આવે તે તમારે સહન કરવું પડશે.’

જ્યંતના છેલ્લા છેલ્લા શબ્દો સાંભળીને વિદુલદાસનો અહેરો સફેદ પૂણી જેવો થઈ ગયો. પોતાના બે હાથ વડે મોઢું ઢાંકીને એ થોડીકવાર સુધી બેસી રહ્યો, પછી એકાએક પોતાના ખીરસામાંથી એક ફોટો કાઢીને એણે જ્યંતને આપ્યો.

‘એને લીધે મ્હું એ બધું કયું હતું.’ એ બોલ્યો.

એ કોઈ અતિ સૌંદર્યવતી સુંદરીના ઉત્તમાંગની છબી હતી. જ્યંતે તે બેવા માડી.

‘ગોદાવરીબાપ.’ એ બોલી ઉઠ્યો.

‘હા, એ ગોદાવરીની જ છબી છે.’ વિઠ્ઠલદાસે કહ્યું: ‘વરસો! થયાં હું એને ચાહું છું. વરસો! થયાં એ મ્હને ચાહે છે અને આવખતે અમે નક્કી કર્યું હતું કે હું આફ્રિકાથી પાછો ફરું ત્યારે અમારે પુનર્લગ્ન કરી લેવાં. આપણે ત્યાંના જ્ઞાતિઓના અંતરાય અને વિધવાઓની કંદોડી દશા એ તમારાથી અબણ્યા પ્રશ્નો નથી. અમારી બન્નેની જ્ઞાતિ જુદી છે અને ગોદાવરી બાલવિધવા છે એ બે સવાલ અમારા પુનર્લગ્નની આડે આન્યા કર્યા છે. છેવટે અમે એમની અવગણના કરવા નિર્ણય કર્યો હતો ત્યાં તે આ ભયંકર બનાવ બન્યો.’ એટલું જ કહેતાં એની છાતી ભરાઈ આવી.

હૃદયનો દુઃખો શમાવીને એણે આગળ કહેવા માંડ્યું.

‘અમારા સ્નેહ સંબંધની મણિબાપને ખબર હતી અને એ મ્હારા સહાયક હતા. એ તમને કહેશે કે ગોદાવરી કેટલી વિશુદ્ધ હૃદયા હતી. એના મરણની હકીકતથી મ્હને કેટલો આઘાત પહોંચે એમ હતું તેની એમને ખબર હતી, છતાં એ વાત છૂપી રખાય એવી ન હતી તેમ જ એમને અમારા સંબંધની ખબર હતી એટલે તરત જ એમણે મ્હને તાર કર્યો અને હું અહીં આવી લાગ્યો. જ્યારે મ્હારા પ્રિયપાત્રની આવી અવદશા થઈ છે એમ હું સંભળુ ત્યારે મ્હારો થોડો સામાન આફ્રિકા જતો રહે કે જહાજમંદી ખાંધમાં બચ તેની શી રીતે પરવા કરી શકાય! તમારી સાકળની અનુમાન પરંપરાની ખૂટતી કડી એ છે મી. જયંતી!’

ત્યારબાદ વિઠ્ઠલદાસે પોતાના ખીરસામાથી કાગળનું એક પડીકું કાઢ્યું એના ઉપર ઈંગ્રેજીમાં કેં લખેલું હતું અને નીચેની બાજુ ઝેર છે એવી લાલ પટ્ટો લગાવેલી હતી. તે એણે મ્હને આપતાં કહ્યું: ‘હું ભૂલતો ન હોઉં તો તમે ડોક્ટર છો, સાહેબ! આ ઝેરનું નામ તમે કોઈ દિવસ સંભળ્યું છે?’

‘સૈતાનશુદ્ધી! નાહ, એ નામ આજેજ સાંભળ્યું.’

‘આપના ધંધાદારી જ્ઞાનમાં એનો સમાવેશ થતો નથી, આખા યુરોપમાં માત્ર બ્યુડાની લેબોરેટરીની પ્રયોગશાળામાં એનો નમૂનો છે. હજી એ પૂરતું બહુમિતું નથી થયું. એ જંગલની જડીશુદ્ધી છે. એક વેલાનું વિચિત્ર મૂળિયું છે. એનો આકાર કૈંક માણસના પગને અને કૈંક બકરાની ખરીને મળતો આવે છે તેથી એનું નામ સૈતાનશુદ્ધી પડ્યું છે. પશ્ચિમ આફ્રિકામાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ ડોક્ટરો એનો ઉપયોગ કરે છે અને તે વાત પણ એ લોકો થણી જ ગુપ્ત રાખે છે. આ નમૂનો પણ થણા જ નવાઈ જેવા સંભોગોમાં મળે મળ્યો હતો.’ એમ કહીને એણે પડીકું ઉઘાડ્યું. એમાં તપખીરિયા રંગની બારીક ભૂકી હતી.

‘પછી શું થયું?’ જયંતે પૂછ્યું.

‘તે હું કહું છું મી. જયંત! તમે એટલું બધું બહુ છો કે બધી હકીકત યથાસ્થિત કહેવી એ જ મ્હારે માટે તો ઉત્તમ માર્ગ છે. મ્હારો ગોદાવરી સાથેનો સંબંધ હું કહી ચૂક્યો છું. એને ખાતર એના બાઈઓ સાથે મ્હેં મિત્રાચારીને સંબંધ રાખ્યો હતો. એ લોકો વચ્ચે પૈસા સંબંધી કૈં તકરાર હતી જેને પરિણામે વસનજી જુદો રહ્યો હતો. છેવટે એ તકરાર પતી ગઈ એમ કહેવાતું હતું અને બધાં વચ્ચે ઠીક ઠીક સંબંધ જળવાતો હતો એમ લાગતું હતું; છતાં વસનજી બહુ જ ખંધો અને મનનો મેલો માણસ હતો એટલે એનાપર મ્હને પૂરતો વિશ્વાસ ન હતો. મ્હારા એ અવિશ્વાસને શંકાના રૂપમાં ફેરવે એવા કેટલાક પ્રસંગો આવી ગયા હતા છતાં એની સાથે તકરાર કરવા જેવું કારણ મ્હને મળ્યું ન હતું.’

‘પંદરેક દિવસ ઉપર મ્હને એ મળવા આવ્યો હતો તે વખતે આફ્રિકાની કેટલીક નવાઈની ચીજો મ્હેં જતાવી હતી. બીજી ચીજો સાથે મ્હેં એને આ ભૂકી જતાવી અને એની

વિચિત્ર અને ભયંકર અસરની વાત કરી. મગજના જે તંત્ર
ઓપર ભગની અસર થાય છે તેમને એ કેવી રીતે હાંપારના
ઉશ્કેરી થૂંકે છે અને જે કમનસીબ માણસ એનો ભોગ થઈ
પડે છે તેની શી અવદશા થાય છે અને ગાંડપણ અથવા ભય-
કર મૃત્યુનો ભોગ એ કેવી રીતે થાય છે તે મ્હેં એને સ્હમ-
ભવ્યું. તે ઉપરાંત એની અસર શોધી કાઢવાને અથવા એને
લીધેજ ગાંડપણ કે મરણ આવ્યું છે તે જાણવાને આજનું
વિજ્ઞાન અશક્ત છે તે પણ કહ્યું.

‘એણે એ લૂકી કંઈ રીતે મારી પાસેથી ચોરી લીધી તે
મ્હને યાદ નથી કારણ કે હું મ્હારો એ ખંડ સુનો રાખતો નથી.
પણ એ જનના ભોગ છે કે જ્યારે હું મ્હારી એક પેટી બંધ
કરતો હતો-એ કામ જરા માથાફાડીયુ હતુ-ત્યારે એણે જાના-
માના થોડીક લૂકી લઈ લીધી હશે. મ્હને હવે યાદ આવે છે
એણે તે પછી મ્હને એની અસર સંબંધે કેંક સવાલ કરેલા.
કેટલા વખતમાં એની અસર થાય છે એમ પણ પૂછ્યું. એ
વખતે મ્હને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે એમ પૂછવામાં એનો
અંગત સ્વાર્થ હતો!’

‘હું મુંઝાઈ પડેલો ત્યાં સુધી એ જાણતનો મ્હને
ખ્યાલ પણ ન હતો. જ્યારે મ્હને મણિભાઈનો તાર મળ્યો
ત્યારે મ્હારી આંખ ઉઘડી. વસનજીએ ધાર્યું હશે કે મ્હને
સમાચાર મળે તે પહેલાં હું સ્ટીમરમાં બેસી ચૂક્યો હોયશ અને
વર્ષો સુધી આફ્રિકામાં ગુમ થઈ ગયો હોયશ; પણ હું તો તરતજ
પાછો ફર્યો. અલબત્ત, મ્હારા પોતાનાજ ઝેરનો ઉપયોગ થયો
હતો એમ વિગત સંભળીને મ્હને લાગ્યા સિવાય ન જ રહે.
પછી હું આપને મળવા આવ્યો. વખતે આપનું જનુમાન કેં
ળીજું છે કે કેમ તે પણ પૂછી બેયું. બીએ કોઈપણ ખુલાસો
હતો જ નહિ. એક વાત દિવા જેવી હતી કે વસનજી ગુન્હેમાર

હતો અને એણે બતેજ પોતાનાં ભાષા બહેનને તેમની મિલકત પોતાને મળે એ હેતુથી મારી નાખવા માટે એ ઝેરનો ઉપયોગ કર્યો હતો; અને એનું પરિણામ એની બહેન ગોદાવરીના મરણમાં અને એક ભાષાની ગાડપણમાં આવ્યું હતું. મ્હારી પ્રિયપાત્ર ગોદાવરીનો એ ખૂની હતો. એણે આ રીતે ભયંકર ગુન્હો કર્યો હતો; એની સજા શી હોઈ શકે ?

‘મ્હારે હવે શું કરવું ? કાયદાની મદદ લેવી ? મ્હારી સાબિતીઓ શી હતી ? સાક્ષીઓ કાણ હતા ? મ્હારી ખાત્રી હતી કે મ્હારી વાત સંપૂર્ણ ખરી હતી પણ આ દેશના પંચોના મનબમાં તે ઉતારવી શી રીતે ? એ લોકો આ વાત માની શકે ખરા ? બનવા ભેગ છે કે હું એમને ગળે એ વાત ઉતારી શકું. એને સજા થાય એથી મ્હારે વૈરની તૃપ્તિ ન થાય. મ્હારો આત્મા વૈરની વસુલાત માટે તલસી રહ્યો હતો. મી. જયંત ! હું આપને કહી ચૂક્યો છું કે વરસો સુધી હું આફ્રિકાના જંગલો પ્રદેશમાં રહ્યો છું. એ પ્રદેશમાં કાયદાને સ્થાન નથી. મ્હારી ઇચ્છા એજ મ્હારો કાયદો હતો. એજ સ્થિતિ તે વખતે પણ મ્હને લાગી. મ્હેં નક્કી કર્યું કે જે દશા એણે બીબાઓની કરી તેજ દશા મ્હારે એની કરવી; એને એવીજ સ્થિતિમાં ચૂકવો. મ્હેં મ્હારે હાથેજ એનો ન્યાય કરવાનું નક્કી કર્યું.’

‘મ્હેં હવે થણીખરી હકીકત કહી છે અને બાકીની આપનાથી અબજી નથી. પુષ્કળ વિચારમાં આખી રાત બગરણ કર્યા પછી, આપે કહ્યું તેમ વહેલો ઊઠીને હું બહાર નીકળ્યો, વસનજીને ઊઠાડવાની તકલીફ મ્હારી ધ્યાન બહાર ન હતી. એની બારી ઉઘાડીને હું અંદર કુદ્યો અને એને ધૂમ મારી ને ઘોંટાળ્યો. મ્હને ભેષને એ મજરાઈ મથો હતો. મ્હેં એને એનો ગુન્હો કહી સંભળાવ્યો. એ ફગલાઈ મથો. મ્હેં એને કહ્યું કે હું જ એનો ન્યાયાધીશ હતો અને હું જ

એને ફાંસીએ ચઢાવનાર-સબ અમલમાં મેલનાર હતો. એમ કહીને મહેં મ્હારી રિવોલ્વર કાઢી તે બેઠને એ ધબ્બ દબને ખુરસીમાં પડ્યો. એની શક્તિ હરાષ મષ હતી. મહેં પછીથી લૅપ સળગાવ્યું, એના ઉપર પેલી ભૂકી નાખી. મહેં બહાર ફેંદીને બારી બંધ કરી અને વસનજીની સામે રિવોલ્વર તાકીને બહાર ઉભો. એ બે જરાકે ય હાલશે કે બહાર જવા પ્રયત્ન કરશે તો ગોળી મારીને મારી નાખવાની મહેં એને ધમકી આપી હતી. સુધી વચ્ચે સોપારીના જેવી એની સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. પાંચ મિનિટમાં તો એ મરી ગયો. અરે ભલા ભગવાન! કેટલું કમકમાટી ભયું! એતું મૃત્યુ નિપજ્યું! એને માટે મહેંને રબ પણુ દયા ન આવી કારણ કે એણે મ્હારા પ્રિયપાત્રને-એની મા જણી બ્હેનને એવીજ રીતે મારી નાખી હતી. આ મ્હારી હકીકત છે મી. જયંત! તમે પણ કોઈ સાથે પરણવાના હોત કે કોઈના પ્રેમમાં હોત તો મ્હારી માફક વર્ત્યા સિવાય ન રહેત. ગમે તેમ તોયે હાલ તો મ્હારી ગરદન આપના હાથમાં છે; અને સારી દુનિયામાં ભાગ્યેજ એવો કોઈ માણસ હશે કે જેને મૃત્યુનો મ્હારા કરતાં ઓછો ડર હોય!'

થોડીવાર સુધી જયંત શાંતિથી બેસી રહ્યો.

‘તમારો ક્યાં જવાનો અને શું કરવાનો ઇરાદો હતો?’
છેવટે એણે પૂછ્યું.

‘અહિંથી તરત જ આફ્રિકા ખાતે ચાલ્યા જવાની અને ત્યાંજ ઠરીઠામ થવાની મ્હારી ઇચ્છા હતી.’

‘ભલે ખુશીથી તમે ત્યાં જાવ.’ જયંત બોલ્યો. ‘તમારા કામમાં અંતરાય નાખવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી.’

‘આપની મહેરબાની!’ કહીને વિકલ્પદાસ ઉભો થયો. અને જયંતને નમીને ચાલ્યો ગયો.

એના ગયા પછી જયંતે કહ્યું :

‘તને એમ નથી લાગતું નટવર! કે આવા કામમાં આપણે જોટલો ઝીઠો અંતરાય નાખીએ તેટલું વધારે સારું? આપણી તપાસ સ્વતંત્ર છે અને એનું પરિણામ જણાવવા આપણે કોઇને બંધાયેલા નથી. એ સુજન આપણું કામ પણ સ્વતંત્ર છે. તું એને ગુન્હેગાર તરિકે બહાર કરવાનો મત ધરાવે છે?’

‘બિલકુલ નહિ! આપણે કે’ કોઇના બંધાયેલા નથી.’
મહે’ જવાબ આપ્યો.

‘પ્રેમ શી ઓજ છે એનો મહેને અનુભવ નથી છતાં હું કોઇના પ્રેમમાં પડ્યો હોઉં અને એની કોઇ આવી અવદશા કરે તો વિઠ્ઠલદાસની પેઠે વત્યાં સિવાય હું ન રહું એમ મહારી ખાત્રી છે. ઘોળે દહાડે જળતી બત્તી અને એ ઉપરની ભૂકી પરથી મહાડું ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને વિઠ્ઠલદાસ પર શંકા જવાથી તપાસ કરી હતી. હવે એ વાત જવા દઇએ. વાતાવરણ શુદ્ધ થયું છે એટલે આપણે હાલમાં જઇએ તો ઠીક.’

‘મહે.’

સરસ્વતી

એ આખુલે વર્ષ કામનું હલપારનું દબાણ રહ્યું. એ વર્ષની ત્રણ મોટી ફાઇલો બેઠું છું ત્યારે મહેને યાદ આવે છે કે કેટલું સખત કામ અમે કર્યું હતું! અવિરામ પરિશ્રમ કરીને આરામની આશા રાખીએ એ સ્વાભાવિક છે છતાં આરામ માટે પણ તેને બીજે વર્ષે વખત ફાજલ પાડી શકાય એમ ન હતો. છેવટે એક વખત જયંતની તબિયત લથડી અને એને હવાફેર માટે ફરજિયાત બહારગામ જવું પડ્યું. અમે એક જણ એકબી-બીથી વિખુટા પડવાનું ભાગ્યેજ પસંદ કરીએ છીએ એ વાચનારથી અભણ્યું નથી એટલે હું પણ ગયો જ હમશ એ સમજી શકાય એમ છે.

એ ત્રણ મોટી ફાઇલોમાં અનેક રસિક પ્રસંગો છે પણ જેમાં ઉપરથી નજીવા દેખાવાપણું હોય અને અંદરખાનેથી રહસ્યપૂર્ણ વિગતો હોય એવા પ્રસંગનું વર્ણન કરવાનું મહેને પસંદ છે એટલે

શાન્તિકુંજની ઘટના અને કરસુખ હોરાના એકી ખૂનની વિગત લખવી ઉચિત ધારું છું. એ પ્રસંગ ઉપરથી એતાં તદ્દન નજીવો અને સાદો લાગવા છતાં ધીરે ધીરે રસિક થતો બધા છે એટલે વાંચનારને પસંદ પડ્યા સિવાય નહિ જ રહે.

નવેંબર મહિનાની આખર હતી અને યેસુમાર ઠંડી પડતી હતી. જહાર જવાનું જરા પણ દિલ ચાય એમ ન હતું. થોડા વખત પર વરસાદનું એક અણુધાણું માવડુ પડી ગયું હતું એટલે વાતાવરણ ઘણું ખરાબ થઇ ગયું હતું. પવન સખત પુકાતો હતો, મધરાત થવા આવી હતી. રસ્તાપર ભાગ્યે જ કાંઈ રડ્યો ખડ્યો માણસ જણાતો હતો. કુદરત આગળ માણસનું ભેર કાંઈ જ વિસ્માતમાં નથી એમ એ વાતાવરણ પુરવાર કરતું હતું.

જમંત ઘેટો ઘેટો એક પ્રયોગ કરી રહ્યો હતો. મ્હેં બારી પાસે જઈને કુદરતનું રોદ્ર સ્વરૂપ બોલા માંડ્યું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ નિર્જન હતી અને આખો વખત રણકી રહેતો એ રસ્તો ખાવા ધાય એવો દેખાતો હતો. થોડીવારે એક ગાડી આવતી જણાઇ.

‘ચાલ નટવર! એ તો પતી ગયું. બે તો ખરા આપણે ધારતા હતા તેવું જ પરિણામ આવ્યું.’ જમંતે એનો પ્રયોગ સફળ થયો હોવાથી મ્હને મોટેથી કહ્યું. ‘કેમ શું છે?’ હું નજીક ન ગયો એટલે પૂછ્યું.

પેલી ગાડી અમારા બારણા આગળ આવીને ઉભી રહી.

‘કાનું કામ હશે?’ મ્હેં ગાડીમાંથી એક જણને જહાર આવતાં બોધને કહ્યું.

‘બીબ કાનું હોય!’ જમંતે જવાબ આપ્યો ‘આપણું જ. આપણી એને અનિવાર્ય જરૂર લાગે છે. નહિતર આવા ભયંકર અંજાવાતમાં આમ આવવાની કોઇ હિંમત ન કરે! ના, પણ ગાડી જતી લાગે છે. બ, દોડ બારણું ઉઘાડ તો. પેલા બધાને પાછલી રાત જતી હશે!’

મહેં જમને બારણું ઉઘાડ્યું. ઈનાપર પ્રકાશ પડતાં જ મહેને ઈલાજખતાં વાર ન લાગી. ઈ તેા અમારો ઈલાજખીતો અને સી. આઇ. ડી. ખાતાનો ઊગતો સિતારો રામરાય બક્ષી નીકળ્યો. બચતને ઈને માટે સારી લાગણી હતી.

‘બચતરાય છે ને ?’ ઈણે પૂછ્યું.

‘હા રે હા. ઉપર આવો.’ બચતે જ બવાબ આપ્યો.

‘આમ ભાગી રાતે ક્યાંથી આવ્યા ?’

બક્ષી ઉપર આવ્યો અને ઈનો ઈલાવરકોટ કાઢીને બાજુએ બારાવ્યો.

‘કામપરથી મહારા સાહેબ !’ ઈણે બવાબ આપ્યો.

‘આજે બપોરથી જરાય નવરાશ નથી મળી ! તમે શાન્તિકુંજના ખૂનની વિગત વાંચી કે ?’

‘ના રે ના ! છાપાને હાથ જ લગાડવા વખત નથી મળ્યો.’

‘ચાર છ લાઇન જ છપાઇ છે, અને તે પણ બરાબર નથી. તમે નથી વાંચી ઈજ ઠીક છે નહિતર ખોટી રીતે દોરવાઇ ગયા હોત ! સવા ત્રણે મહેને શાન્તિકુંજ બાબતનો અનંતપુરથી તાર મળ્યો. તરત જ હું ત્યાં જવા નીકળ્યો. પાંચ વાગે ત્યાં પહોંચ્યો અને તપાસ શરૂ કરી. આખરે છેલ્લી લોકલ માં અહીં આવ્યો અને તમારી પાસે હાજર થયો.’

‘ઈટલે હજી તમે કાંઈ નિર્ણય નથી કરી શક્યા ?’

‘નાહી. મ્હોં કે માયું મહેને તો કાંઈ જ નથી સમજતું. પહેલાં તો મહેને ઈ ઈટલું સાધારણ જણાયું કે ન પૂછે વાત ! પણ જેમ જેમ વિગતો મળી તેમ તેમ મહારી અક્કલ ખૂટી જવા માંડી ! ગુંહો કરવાનું કારણ કે હેતુ જડતાં નથી ! અને હેતુ સિવાય કાર્ય કે ગુંહો ભાગ્યેજ સંભવી શકે. અહીં ઈકે માણસનું ખૂન થયું છે અને પૂરતી તપાસ કરવા છતાં ઈનું કોઇએ શા માટે ખૂન કર્યું હશે તે અથવા ખૂન કરવાનો હેતુ શો

‘હશે તે બિલકુલ સમજતું નથી !’

‘તમારા કેસની વિગતો કહી બલ તો-’

‘ઐ સાવ સરળ છે,’ બક્ષીઐ શરૂ કર્યું. ‘માત્ર ઐનો અર્થ નથી સમજતો ! મ્હારી સમજણ મુજબ આમ બન્યું લાગે છે. પ્રૌ. મુકરણ નામના ઐક વિદ્વાન ગૃહસ્થે થોડાં વર્ષો પર શાન્તિકુંજ વાળી જગ્યા અને બંગલો ખરીદ્યા હતાં. ઐની તબિયત સારી રહેતી ન હતી. ઐ કાંતો આખો વખત પથારીમાં પડ્યો રહેતો અથવા હાથમાં લાકડી લઈ ઐને ટેક ઐળે ઐળે બાગમાં ફરતો અથવા ઐક બાબાગાડીમાં બેસતો અને માળી ઐને આમ તેમ ફેરવતો. આવી પ્રૌ. મુકરણની શારીરિક સ્થિતિ હતી. આજુબાજુનાં પાડોશીઐને ઐને માટે સારો મત છે અને ઐ ઘણો વિદ્વાન માણસ છે ઐમ પણ ઐમનું માનવું છે. ઐના સગા બાલામાં કોઈ નથી પણ ઐના ઘરનો કારભાર ઠીક ઠીક ચાલે છે. મણિબાઈ નામની ઐક વિધવાબાઈને હસ્તક ઐના ઘરની વ્યવસ્થા છે અને ગોદાવરી કરીને ઐક રસોઈયાણું છે. તે પણ ઘણા વખતનું જૂતું માણસ છે. ઐઉ બાઈઐ સ્વભાવે સુશીલ છે અને ઐકાંત સ્થળે વર્ષો થયાં શાન્તિથી રહે છે. પ્રૌફેસર સાહેબ ઐક ઘણુંજ અગત્યનું અને લોકોપકારક પુસ્તક રચે છે અને તેને માટે ઐમને થોડા વખત ઉપર શ્રુતલેખન લેવા માટે મંત્રી રાખવો પડ્યો હતો. ઐક પછી ઐક બે જણને ઐ કામ માટે રોકી બેઠા પણ ઐમને બેઠતો સંતોષ થયા નહિ. ત્રીજી વખત કરસુખ હોરા નામના જુવાનને રોક્યા અને ઐનું કામ ઐમને પસંદ પડ્યું. ઐનું કામ સવારમાં પ્રૌફેસર જે લખાવે તે લખવાનું હતું અને સાંજના થોડા ઘણા ઉપયોગી વિષયોપર પ્રૌફેસર જે કાંઈ વાંચવાનું કહે તે તેમને વાંચી સંભળાવવાનું હતું. ઐની ચાલચલત માટે શાળા તથા પાઠશાળાનાં બહુજ સુંદર પ્રમાણપત્રો હતાં

અને પાઠશાળામાંથી એ સીધાજ નોકરી કરવા આવ્યો હતો. એ ઘણોજ સીધો સાદો તથા પારકાના કામમાં જરાપણ માથુ ન મારનાર તરિકે બણીતો હતો. છતાં આજે સવારે જો સંભોગોમાં એનું મરણ થયું તે જોતાં તેા એમજ લાગે છે કે એનું ખૂન કરવામાં આવ્યું છે.’

બહાર પવન સખત પુકારતો હતો અને પાછો વરસાદ પડવો શરૂ થઈ ગયો હતો. વીજળીના ચમકારા અને વાદળનેદ ગડગડાટ કાચાપોચાને થથરાવી નાખે એવાં હતાં. બક્ષીએ પોતાની વાત આગળ ચલાવી :

‘પારકાની રજપણ પંચાત કે થાલમેલ સિવાયનું એવું ધર તમને કોઈ જગ્યાએ નહિ જડે. અઠવાડીયું પખવાડીયું કે મહિનો વીતી બય છતાં એમાંનું કોઈ બાગના દરવાજાની બહાર પણ ન ગયું હોય! સૌ સૌનું કામ કરતાં અને આનંદમાં રહેતાં. બન્ને બાઈએ પણ આમ તેમ જવું કરવું પસંદ કરતી નહિ અને હોરા પણ પ્રોફેસરની માફક બહાર જવા કરવાં સિવાય લખવા વાંચવામાંજ પોતાનો વખત વીતાવતો. આજુ-બાજુ એણે કોઈ સાથે ઓળખાણ પણ કયું ન હતું. એમને માળી રામજી બાગના કામ ઉપરાંત પ્રોફેસરને આમતેમ ફેરવતો અને વખત આવ્યે બહારથી લાવવા કરવાનું લઈ આવતો. કે ફેરા ફાંટા ખાતો. એ પણ ઘણોજ ભલો તથા મરીબ સ્વભાવનો આદમી છે. એ બાગને છેડે એને માટે બંધાવેલા નાના પણ મજાના છાપરામાં રહે છે. શાન્તિકુંજમાં એટલા મર્યા ગાંઠ્યાં માણસ છે. મુંબાઈથી અનંતપુર જતી સડકથી સોવાર દર બાગનો દરવાજો છે. એ ઉલાળો વિપાડવાથી ઉઘડે એવો છે અને કોઈ પણ માણસ અંદર જઈ શકે છે.

‘હવે ગોદાવરીબાઈની જુવાની કહી બઉં. એના સિવાય ખાત્રીપૂર્વક બીજી કોઈજ કહી શકે એવું નથી. એ બનાવ

જ્યારે અગિયાર વાગ્યા પછી અને બાર વાગ્યા પહેલાં જન્મી-
તે વખતેજ એ પહેલે માળે ધોયેલા પડદા બારીએ ટીંગાડતી હતી.
પ્રોફેસર હજી ઊંઘાજા ન હતા. જ્યારે રૂઠુ સારી નથી હોતી ત્યારે
એ કામ મોકુફ રાખે છે અને બાગ્યે બાર વાગ્યા પહેલાં ઊઠે છે.
મહિલાઈ બીજી બાજુ કાંઈ કામમાં રોકાઈ હતી. હોરા એના ખંડમાં
ઢોઢો કાંઈ વાંચતો હશે કે લખતો હશે ત્યાંથી તે નીચે અભ્યાસ
ગૃહમાં ગયો. એના ગયા પછી થોડીવારે એક ચીસ સંભળાઈ.
એ એવી ભયંકર ચીંચીયારી હતી કે કોષ પુરવની હતી કે સ્ત્રીની
તે પણ સમજી શકાયું નહિ. પછી એક મોટો ધમાકો મથે. તે
પછી કાંઈ અવાજ આવ્યો નહિ. થોડીવાર તો એ ગભરાઈને
ઊભી રહી પણ પછી એ નીચે દોડી. અભ્યાસગૃહનું બારણું
ખાલી વાસેલું હતું તે એણે ઉઘાડ્યું. અંદર જમને જુએ તો
કરસુખ હોરા જમીન પર ચત્તોપાટ પડ્યો હતો. પહેલાં તો એને
એમ લાગ્યું કે હોરાને મૂર્છા આવી હશે એટલે એણે એને ઉઠકવાનો
પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે એને જણાયું કે કોષએ પાછળથી હોરાને ઘાડી
આગળ ધા કર્યો છે, ત્યાંથી પુષ્કળ લોહી દડડું હતું. ધા થણો
ઊંડો હતો અને એ તરફની ધારી નસ કપાઈ ગઈ હતી. જોનાથી
ધા કચેઈ હતો. તે હથિયાર પણ પાસે જ પડ્યું હતું. હાથીદાંતના
હાથાનું લાંબી પટીનું ટેબલ પર રખાય છે તેવું એ ચાકુ હતું અને
એ પ્રોફેસરના પોતાના ટેબલ પર રાખવામાં આવું હતું.

‘પહેલાં તો ગોદાવરીનાઈએ ધાયું’ કે એ મરી જ ગયો
હશે પણ એના માથા પર પાણી ઝાટતાં એણે આંખ ઉઘાડી અને
જરાક ભેયું. ‘પ્રોફેસર, એ તો પેલી હતી.’ એટલું એ ધીમેથી
ભાસ્યો. હોરાના મરતી વખતના એ જ છેલ્લા શબ્દો હતા એમ એ
સોમન ઉપર કહે છે. એણે બીજું વધારે કહેવા પ્રયત્ન કર્યો
પણ કહી શકાયું નહિ અને એકદમ એ મરણ પામ્યો.

‘એટલામાં મહિલાઈ પણ આવી પહોંચી. એણે પેલા

શબ્દો સંભળ્યા ન હતા. ગોદાવરીને ત્યાં ઉભી રાખી એ પ્રૌફેસર પાસે દોડી. એ પથારીમાં ભેડા હતા. એમના ચહેરાપર ભયની છાપ હતી કારણ કે કાંઈક અવનવો બનાવ બન્યો છે એવું એમણે પેલી કીકીયારી અને અવાજ પરથી અનુમાન કર્યું હતું. પ્રૌફેસરથી રામજીની મદદ સિવાય કપડાં પહેરાય કે હાથ અથવા એવું હતું જ નહિ અને રામજીને બાર વાગ્યે ભાલાઓ હતો, એટલે તે પહેલાં એ ત્યાં બચ એમ ન હતું. પ્રૌફેસર કીકીયારી સંભળ્યાનું હા કહે છે પણ ‘પ્રૌફેસર, એ તો પેલી હતી.’ એ વિષે કાંઈજ ખુલાસો કરી શકતા નથી. એ કહે છે કે મહારામણમાં એ કાંઈ આડુ અવળું ભોલ્યો હોય અથવા એ કાંઈ ભોલ્યો હોય અને ગોદાવરી કાંઈક સમજી હોય એ પણ બનવા ભેગ છે, કરસણ હોરાનો કાંઈ દુસ્મન ન હતો અને એનું કોણે તથા શાથી ખૂન કર્યું એ વિષે એ કાંઈજ ખુલાસો કરી શકે એમ નથી. એણે તાબડતોળ રામજીને પોલિસને તેડવા મોકલ્યા. અને પોલિસે તરતજ અમારા ખાતાને ખબર આપી એટલે હું ગયો. મહારા જતાં પહેલાં કાંઈ ચીજ ખસેડવામાં આવી ન હતી તેમજ કાંઈને આમતેમ રખડવા દેવામાં કે બહારના માણસને અંદર આવવા દેવામાં આવ્યું ન હતું. આપની મણતરીએ કામ લેવાનો આ સારો સંભેગ હતો અને કશાની ઉણપ નહતી—’

‘એક ફક્ત જયંતની હાજરી સિવાય!’ મહારા મિત્રે વચ્ચેજ ઉમેર્યું ‘ચાલો પછી, તમે શું કર્યું’ તે તો બહુ છે.’

‘પહેલાં તો આપને અભ્યાસગૃહ અને તેની આજુબાજુની જગ્યાની સ્થિતિ સમજાવું. બાગને રસ્તે મધને પાછળની બાજુને બારણે અવાય છે અને ત્યાંથી ઔસરીમાં જરાક આગળ જતાં અભ્યાસગૃહ આવે છે. તેની બાજુમાંજ ઔસરીમાં મધને એક જીનો ચઢીએ એટલે પ્રૌફેસરનો શબનખંડ આવે છે. અભ્યાસગૃહની ઉત્તર તરફની ભીંતને અડીને મોટું ટેબલ રાખેલું છે.

પાછળનું બારણું દક્ષિણ દિશામાં પડે છે. હવે એમ માનીએ કે કોઠાએ આવીને ખૂન કયું? તે આખું કયે રસ્તે? અભ્યાસ ગૃહનું બારણું દક્ષિણ દિશાએ છે એટલે એ પાછળને રસ્તેથીજ આવ્યું હોવું ભેદીએ. બીજે રસ્તેથી આવવું પાલકે નહિ. ત્યાંથી પાછા જવાના એ રસ્તા છે તેમાંનો એક ગોદાવરી બાઇના આવવાથી ભંધ થયા હતા અને બીજો પ્રોફેસરના શયનખંડમાં થઇને જતો હતો. એટલે મહેં મહારી તપાસ બાગને રસ્તે કરવા માંડી. વરસાદ તાબેજ પડ્યો હતો અને વખતે કાંઈ નિશાની પડી હોય એ સંભવિત હતું.

‘મહારી તપાસમાં જણાયું કે મહારે એક ચાલાક તેમજ ખંધા બેલાડી સાથે કામ લેવાનું હતું. રસ્તાપર બિલકુલ પગલાં પડ્યાં ન હતાં. રસ્તાની બાજુપરના ઘાસ પર થઇને કોષ પસાર થયું હતું અને પગલાં ન પડે તે ધરાદાથી ઘાસ પર સાવચેતીથી ચાલ્યું હતું. એટલે મહેં એકકે ચોકખુ પગલું તો નજ જણાયું પણ કેટલીક જગ્યાએ ઘાસ નમ્યું હતું તે ઉપરથી કોષ ગયું છે એમ જણાતું હતું. અને એ રીતે ખૂની સિવાય બીજુ કોષ ગયું જ ન હતું. માળી કે ઘરમાંથી કોષ એ તરફ ફરકયું જ ન હતું.’

‘એ રસ્તો કયા બંધ છે?’ બંધતે પૂછ્યું.

‘સડક તરફ.’

‘કેટલોક લાંબો હશે?’

‘સૌ એક વાર.’

‘કંપાઉંડના દરવાજા પાસે પગલાં ખુશીથી જણાઇ આવે.’

‘એ જગ્યાએ ટાઇલ્સ જડ્યા છે.’

‘તો પછી સડકપર.’

‘અવર જવર બહુ થઇ જવાથી ત્યાં કાંઈ જણાય એવું નથી.’

‘એમ! તો પેલાં ઘાસપરનાં પગલાં કય તરફનાં હતાં?’

‘જાંબલા તરફ જતાં કે બહાર નીકળતાં !’

‘ઐ ખાત્રીથી કહી શકાય એવું નથી. કારણ કે બહુજ ઓખી છાપ હતી.’

‘પગલાં મોટાં હતાં કે નાનાં ?’

‘તે પણ સમજાય એમ ન હતું.’

‘કમજખતી છે ! અને પાછો વરસાદ પડે છે એટલે હવે તો કશું જ સમજવાનું નહિ ! એ બાબતની નિષ્ફળતા પછી શું કયું ?’

‘તે પછી એટલી ખાત્રી કરી કે કોઇ બહારનું માણસ સાવચેતીથી જાંગલામાં દાખલ થયું હતું. પછી મ્હેં ઓસરી તપાસી ત્યાં તો સાદડી પાયરી હતી એટલે પગલાં પડે જ શાનાં ? પછી અબ્યાસગૃહ ભેયું એમાં મુખ્ય ચીજ પેહું મોટું ટેબલ હતું અને તેની ઉપર નાનું સરખું કબાટ રાખેલું હતું. ટેબલનાં ખાનાં થણું ખરું ખુલ્લાં જ રહેતાં હતાં અને એમાં કાંઈ ઉપયોગી ચીજ ભાગ્યે જ રખાતી. કબાટમાં કેટલાંક બરફી કાગળિયાં કે એવું કાંઈ રખાતું અને એ હમેશાં બંધ રહેતું તથા કળ બંધ કરવામાં આવતી. કબાટનાં કાગળિયાંને કોઇએ હાથ લગાડેલો જણાતો ન હતો, અને પ્રોફેસર ખાત્રી આપે છે કે એમાંથી કાંઈ જોવાતું નથી. એ પણ ખાત્રીપૂર્વક જણાયું છે કે કોઇ પણ ચીજ ચોરાઇ કે ગુમ થઇ નથી.’

‘હોરાનું ખૂન ખુરસીપર થયેલું લાગે છે. મળાની જમણી બાજુ પાછળથી કોઇએ ઘા કરેલો છે, એટલે એ એણે ભંતે આપઘાત કરવા માટે કયોં હોમ એ માની શકાય એમ નથી.’

‘ઊઠતાં અરબડીયુ ખાઇને છરી પર પડ્યો હોય—’

‘મ્હન પણ થડી ભર એ વિચાર આવ્યો પણ છરી એન થી થણી દૂર પડી હતી. તે ઉપરાંત એના પોતાના મરતી વખતના શબ્દો વિરુદ્ધ ભય છે. અને વધારામાં આ પુરાવા

એની પાસેથી મળે છે તે પુરવાર કરે છે કે એણે આપઘાત નથી કર્યો પણ કોઈએ એનું ખૂન જ કર્યું છે. એ એના જમણા હાથમાંથી મળી આવ્યું.’

મી. બક્ષીએ એમ કહીને પોતાના ખીરસામાંથી કાગળનું એક પડીકું કાઢ્યું. એ ઉઘાડીને એમાંથી કાળા દોરાથી લટકતું કંઈક જ્યંતના હાથમાં મૂક્યું. એ નાક પર વચ્ચેથી દમાવવાની કમાનવાળાં પેગલનાં ચરમાં હતાં અને કાળી દોરી વટેલી હતી.

‘કરસુખ હોરાની આંખ ઘણી સારી હતી,’ એણે ઉમેર્યું. ‘એટલે એ મરનારના મોઢા પરથી ઝડપી લેવામાં આવ્યાં હોય એમાં શક નથી.’

જ્યંતે ચરમાં હાથમાં લઇને બરાબર ધ્યાન દઇને જોયાં. એણે તે પોતાના નાકપર રાખી જોયાં અને તેનાથી વાંચી જોવા પણ યત્ન કરી જોયો. દિવાના પ્રકાશમાં આડે પરીને તપાસી જોયાં. પછી એણે કાગળ લઇને કંઈક લખ્યું ને મી. બક્ષીને આપ્યું.

‘એથી વધુ હાલ તુરત થઇ શકે એમ નથી.’ એણે કાગળ આપતાં કહ્યું. ‘એ તમને ઉપયોગી નિવડયા સિવાય નહિ રહે.’

નવાઇ પામીને મી. બક્ષીએ એ વાંચવાં માંડ્યું. એમાં નીચેની હકીકત હતી.

‘એ બાઇ કોઈ ઉંચા કુટુંબની છે. એનું નાક ઘણું જ બહુ અને પહોળું છે, આંખો નાકને ઝડોઝડ આવી રહેલી છે. એના કપાળે કરચલીઓ પડેલી છે અને ખભા ગોળ છે. દેશ્વા એ ત્રણ મહિનામાં એ એ વખત ચરમાવાગાની દુકાને ગઇ છે. એનાં ચરમાંના કાચ બહુ જ પાણીવાળા છે એટલે એ રીતે એને શોધવામાં ઝાઝી મુશ્કેલી નહિ આવે.’

બક્ષીને નવાઇ પામતાં એમને જ્યંતે હસીને કહ્યું :

‘એમાં નવાઇ જેવું કંઈ જ નથી. આ બાતનાં ચરમાં

ઉપરથી મ્હેં કહ્યું. તે બધાં અનુમાન કરી શકાય છે. એ બેતા-
જ એ કાષ્ટ સ્ત્રીનાં ચરમા છે એ બહુી શકાય એમ છે. તે
ઉપરાંત હોરાના મરતી વખતના શખ્દો પણ એ અનુમાન
બાંધવામાં મદદકર્તા થઈ પડે એવા છે. એ કાષ્ટ ઉંચા કુડું-
બની તથા સારાં કપડાં લતાવાળી હશે એ અનુમાન આ ચરમાની
કમાન અને ખીજુ કામ સોનાનું સારી ભતનું કરાવેલું છે તે
ઉપરથી થઈ શકે છે. કમાન ઘણીજ પહોળી છે તે પરથી
તેમજ એ આપણા નાકે ખેસતાં નથી એટલી એ ઢીલી થઈ
ગઈ છે. તેથી એનું નાક બહુ અને પહોળું હશે એમ જણાય
છે. એ ભતના નાકવાળા માણસનાં ખીબાં લક્ષણો અનુ-
ભવ પરથી મ્હેં કહ્યાં છે. એની આંખો નાકની તદ્દન નજીક
છે એ અનુમાન કરવાનું કારણ એ છે કે મ્હેં મ્હારી આંખે એ
લગાડી બેંચાં પણ ચરમાની વચ્ચે મ્હારી કીકી નથી આવતી
જ્યારે પહોળું નાક હોવા છતાં એનો ઉપયોગ કરનારની કીકી
જરાજર વચ્ચે આવતી હતી. અને આ ભતના કાચ સાધારણ
નથી તેમજ—

‘પણ બે વખત ચરમાવાળાને ત્યાં ગઈ છે એ શા ઉપ-
રથી કહો છો?’

‘આ નાના બુચના ટુકડા પરથી. એમાંનો એક લગભગ
નવા જેવોજ છે અને ખીબો જરા વપરાયો છે. બેઉ સાથે
નખાબ્યા હશે તેમાંથી એક પડી ગયો એટલે ફરી નખાચ્યો લાગે
છે. અને બેઉ એક જ ચરમાવાળાએ નાખી આપ્યા લાગે છે.’

‘ખરેખર! આપ તો કમાલ કરો છો’ બક્ષીએ કહ્યું.
‘અને આ બધી હકીકત મ્હારામાં સાદી સમજ હોત તો હું
બહુી શકત! છતાં મ્હેં ચરમાવાળાને ત્યાં તપાસ કરવાનો
વિચાર રાખ્યો હતો.’

‘જરૂર તપાસ કરો. હવે ખીજુ કાષ્ટ કહેવાનું છે?’

‘ખીજુ’ તો કાંઈ નથી. આજુબાજુ તથા સ્ટેશન પર અમે તપાસ કરી હતી છતાં કોઈ નવતર માણસ જોવા કરવાનું કોઈ કાંઈ કહેતું નથી. અને ખીજુ ગુન્હો કરવાનો હેતુ રબ માત્ર સહમજતો નથી.’

‘એ બાબત હાલ મદદ થઈ શકે એમ નથી. પણ તમે અમને કાલે ત્યાં લઈ જવા માગો છો ને ?’

‘જો આપ આવવાની કૃપા કરો તો. આપણે છ વાગે નીકળીશું તો આઠ સાડા આઠે ત્યાં પહોંચી જઈશું.’

‘તો તો આપણે સવારે જઈશું જ. તમારા કેસમાં જરા રસ પડે એવું છે એટલે મહેને કાંઈજ હરકત નથી. ચાલો હવે સ્વયં જઈએ. હમણાં એક વાગશે. જે થોડી ઘણી ઊંઘ નસીએ લખી હોય તે લઈ લઈએ.’

ખીજે દિવસે સવારના છ વાગે તો અમે મરીન લાઇન્સ પહોંચ્યા. ટાઢ તો કહે મ્હારું કામ. માણસો બિચારા ચરચર્યા કરે અને દાઢી ડગડળી બધી એટલી બારે ટાઢ હતી. એ કડાકડની હાડમારી પછી અમે અનંતપુર પહોંચ્યા. ત્યાંથી ટાંગામાં બેસી શાન્તિકુંજ ગયા. બહારને દરવાજેજ પોલિસ સિપાઈ મળ્યા.

‘કાય શામરાવ! કાય સમાચાર ?’

‘નવીન કાહીય નહિ. સાહેબ !’

‘નવતર માણસની કાંઈ બાબ મળી ?’

‘ના સાહેબ, સ્ટેશન પર પણ તપાસ કરી. ત્યાં પણ સૌ ના જ કહે છે.’

‘એલા વીશીવાળાને ત્યાં ને હોટલ કે ખીજે તીજે તપાસ કરી ?’

‘હાજી. પણ ત્યાંએ બહુવા જેવું કાંઈ ન મળ્યું.’

‘બાબત છે કોઈ બારોબાર આવી ગયું હોય! આ કાંઈ અનંતપુર કે વીરપુરથી બહુ દૂર નથી. ત્યાંથી પણ કોઈ આવે

ને ચાલ્યુ બચ એ બનવા ભેગ છે. હું કહેતો હતો તે આ રસ્તો મી. જ્યંત ! એના પર કાંઈ નિશાની ન હતી.’

‘ધાસ પર કંઈ બાજુ પગલાં હતાં ?’ જ્યંતે પૂછ્યું.

‘આ બાજુએ, સાહેબ ! આ રસ્તાની અને પુલના ક્યારાની વચ્ચેના ધાસ પર. ગંધ કાલે એના પર આઠાં નિશાન હતાં.’

‘જરાજર છે.’ જ્યંત ઓઢી ઊઠ્યો. ‘કાંઈ મયું લાગે છે. એણે બહુ જ ધ્યાન દેખેને પગ ઉપાડ્યા છે કારણ કે જરાક ચૂકે તો આઠાં નિશાન પડે એવી એક બાજુ જમ્યા છે.’

‘હાહ. એ ઘણી શાન્તિ અને સાવધાનીથી મંદ હોવી ભેપએ.’

જ્યંતના મોઢાપર એકાએક ફેરફાર થયો. એણે પૂછ્યું :

‘તમે કહો છો કે એ આ રસ્તે પાછી ફરી હશે ?’

‘હાહ, બીજો રસ્તો જ નથી.’

‘ધાસની આ સંકેતી પટ્ટી પર ?’

‘હાસ્તો મીં જ્યંત !’

‘એમ ! તો તો એ ઘણી અભયબીની વાત ખરી ! એણે ઘણીજ સાવધાની અને સાવચેતીથી કામ લીધું હોવું ભેપએ. ચાલો, આ તો ભેપ રહ્યા. આગળ વધો. આ દરવાજો તો ઘણું ખરું ખુલ્લો જ રહે છે ખરું ને ? તો તો એણે સીધે સીધા ચાલ્યા જ આવવાનું હતું. અંદર આવતી વખતે એની ઇચ્છા ખૂન કરવાની ન હતી. એમ હોત તો એ પોતાની સાથે કાંઈક સાધન લઈ આવત. એણે પેલુ ટેબલપરનું ચાકુ વાપર્યું એમ ન વાપરત. એ એસરીમાં આવી ને આ ચટાઈ છે એટલે કાંઈ નિશાન નથી જણાવું ખરું ને ?’

‘હાહ, અને ખૂન થયું તે પહેલાં પા એક કલાક આગમચ કંઈ કામસર મણિભાઈ અહીં આવી મળ્યા હતાં, એ આપને કહેવાનું રહી મયું હતું.’

‘ખૂનીને કેટલો વખત મળ્યો એ નક્કી કરવામાં એ વિગત ઉપયોગી થઈ પડશે. એ બાઈસાહેબ આ ખંડમાં આવે છે અને સૌથી પહેલું શું કરે છે? એ પેલા ટેબલ પાસે બેસે છે. શા માટે? ખાનામાં કાંઈક રખાય છે એને માટે તો નહિ જ. એવું કાંઈ હોય તો એને ચાવી હોય અને કળ વસાય પણ ખાનાં તો ખુલ્લાં જ પડ્યાં છે એટલે પેલા એની ઉપરના નાના કબાટ-માંની કાંઈ ચીજ માટે હોવું જોઈએ. ચાલો, આ લીસોટો શાનો છે? નટવર! જરા કાંડી પેટાવ તો. જરાબર! આ વિષે તો તમે કાંઈ જ ઓળ્યા નહિ મીં બક્ષી!’

કબાટની કળ વાસવાના કાણુ ઉપર પીત્તળનો કકડો જડેલો હતો તેના કાણુની જમણી તરફ નીચેની બાજુએ ચારેક ઇંચનો ધસરકો હતો.

‘મ્હેં એ જોયો હતો પણ એમ તો દરેક ચાવીના કાણુની આજુબાજુ એવા લીટા જડશે.’ બક્ષીએ જવાબ આપ્યો.

‘પણ લીટા લીટામાંથી ફેર હોય છેને! આ તો તદ્દન તાબે જ છે. જૂનો હોય તો એનો રંગ આવો ન હોય. જરા ધારીને જુઓ કે પછી આ સ્વક્ષ્મદર્શકથી જુઓ એટલે ખાતરી થશે. એની એક બાજુ વાર્નીશ હજી તાજુ જ ચોટેલું છે અને એનો દેખાવ હજના લીટાની આજુબાજુ માટી ખસી ગઈ હોય એવા લાગે છે. જરા મણિબાઈને ઓલાવો તો—’

થોડીવારે મણિબાઈ અમારી પાસે આવ્યાં.

‘કાલે સવારે આ કબાટ તમે લૂંટ્યું હતું?’

‘હાજી.’

‘આ ધસરકો કાલે તમે જોયો?’

‘નાજી. મ્હેં નથી જોયો.’

‘મ્હારી ખાત્રી છે કે તમે નથી જોયો નહિતર કપડાંથી આજુબાજુનું વાર્નીશ લૂંટાઈ ગયા સિવાય ન રહે. આ કબાટની

ચાવી કાઢી પાસે રહે છે ?’

‘પ્રોફેસર સાહેબ પોતાની ઘડિયાળને છેડે લટકાવી રાખે છે.’

‘એ સાદી ચાવી છે ?’

‘નાહી. ગોદરેજની બનાવટની છે.’

‘ઠીક. તમારે જવું હોય તો બવ. હવે કંઈક વધુ સમજી શકાય છે. એ અંદર આવીને કબાટ તરફ જાય છે, અને કાં તો એ ઉઘાડે છે કે ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલામાં કરસુખ હોરા આવી લાગે છે. ઉતાવળથી ચાવી કાઢતાં આ લીસોટો થાય છે. હોરા એને પકડે છે, પેલી છટકવા પ્રયત્ન કરે છે અને જે હાથ ચઢ્યુ તે લપ્પને હોરાને મારે છે. કમનસીબે ચાકુ એને હાથ ચઢે છે અને તેનો ઘા ભયંકર નીવડે છે. હોરા તમરી ખાઈને નીચે પડે છે એટલે પેલી પોતાનું કામ પતાવીને કે પતાવ્યા સિવાય નાસી છૂટે છે. ગોદાવરીખાઈ છે કે ? તમે જુમ સાંભળી અને અહીં આવ્યા એટલામાં કોઈ પેલો બારણું નાસી જઈ શકે ખરું ?’

‘નાહી. એ ન બને એવું છે. એટલીવારમાં તો મહેં બેઈ લીધું હોત. બારણું ઉઘડે તો અવાજ પણ થાયને !’

‘તો એ તરફ એ ગઈ જ નથી. આવી તે રસ્તે પાછી ગઈ હશે. આ તરફથી તો પ્રોફેસરવાળા ખંડમાં જવાય છેને ? એ બાજુથી બહાર જવાય એવું છે ખરું ?’

‘નાહી.’

‘ત્યારે તો આપણે હવે પ્રોફેસરના ખંડમાં જઈએ. અરે બક્ષીજી ! આ જરા ધ્યાન રાખવા જેવી વાત છે. આ ઓસરીમાં સાદી જડેલી છે.’

‘તેનું શું ?’

‘નથી સમજવું ? કંઈ નહિ. વખતે મ્દારી ભૂલ પણ હોય, છતાં સાવ નાખી દેવા જેવી વાત નથી. ચાલો—’

અમે ઈસરી વટાવી થોડાંક પગથીયાં ચઢી પ્રૌફેસરના ખંડમાં ગયા. એ ખંડ ઘણા મોટો હતો અને પુષ્કળ પુસ્તકો ગોઠવેલા તેમજ વગર ગોઠવેલાં પડ્યાં હતાં. ખંડની વચ્ચેવચ્ચે પ્રૌફેસરની પથારી હતી. હજી એ વૃદ્ધ પ્રૌફેસરનું મ્હોં મ્હારી નજર આગળ તરે છે! એ ઘોળા વાળ અને દાઢીવાળું તથા ખૂબ કરચલીઓ પડી ગયેલું અને ચક્રાર આંખવાળું મ્હોં એકદમ ભૂલાય એવું નથી. એમણે પોતાના મ્હોંમાં સીગારેટ રાખી હતી અને એની મઝા હેરથી માણતા હતા.

‘હ્યો, હ્યો મીઠ જયંત.’ અમારૂં સ્વાગત કરતાં એમણે સીગારેટના ડબા તરફ અગિયળી કહ્યું. ‘તમે પીતા હોય તો ખુશી થા. હ્યો. તમે પણ હ્યોને. એ મ્હોં ખાસ તૈયાર કરાવેલી છે. બહુ ઉંચી અતત્તી છે. એલેક્ઝાંડ્રિયાથી મ્હારા માટેજ દર પખવાડીએ પાર્સલ આવે છે. મ્હને તો બે જ ચીજ પર પ્રેમ છે. કાં તો કામ કે પછી બેઠા બેઠા સીગારેટ ટુંકચા કરવી.’

જયંતે સીગારેટ સળગાવી અને ચારે તરફ નજર નાખી. એને આવી રીતે સીગારેટ પીતાં મ્હોં આજે જ બેથો.

‘દમણાં તો કામ બાજુએ રહ્યું છે અને સીગારેટ ટુંકવાની આવી છે!’ પ્રૌફેસરે આગળ ચલાવ્યું. ‘મ્હારા કામમાં જ ખતરો થયો છે. આવું કરપીણું કામ કાણે કર્યું? દશે? કેવો ભલો માણસ હતો! ખરેખર! એ મ્હારું કામ એટલું સરસ રીતે કરતો કે ન જુઓ તાત! આપનો શો અભિપ્રાય બંધાય છે મીઠ જયંત!’

‘હજી મ્હોં કાંઈ અભિપ્રાય નથી બાધ્યો.’

‘તમે એનો પત્તો લગાડશો તો મોટી મહેરબાની થશે. મ્હારા જેવા માણસને આ ફટકો કાંઈ જેવો તેવો નથી. મ્હારી તો બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ છે પણ તમે તો ઘણા ચાલાક છો— તમારે માટે મ્હોં ઘણું સાંભળ્યું છે એટલે કાંઈ દરકત નહિ

આવે. તમારી મદદ છે એટલે ખરે જ બહુ સંતોષ થાય છે.’

પ્રોફેસર વાત કરતા હતા ત્યારે જ્યંત આમ તેમ આખંદ ખંડમાં આંટા ફેરા કરતો હતો. મહેને લાગ્યું કે એ ઘણો જ ઉતાવળથી ફૂંકથે રાખતો હતો. એને એ સીગારેટ ખૂબ પસંદ પડી લાગતી હતી.

‘ખરેખર! એ ફટકો મહેને તો જીવલેણ લાગે છે. પેલું અમે તૈયાર કરતા હતા તે પુરતક. હજી તો થણું બાકી છે. કાણુ બાણુ ક્યારે પુરું થશે! એ હોત તો અમારું કામ થણું સરળ થાત પણ હવે તો જેવી પ્રભુની મરજી. અરે બાપરે! તમે તો મહારા કરતાં પણ ઘણા ઝપાટા બંધ સીગારેટ પીતા. જણાવ હો મીઠું જ્યંત!’

જ્યંત હસ્યો.

‘એમાં પણ હું વિશારદ છું’ એણે ખીજ-ઘણુંખરું એક પછી એક ગણીએ તો ચોથી સીગારેટ લેતા ઉમેર્યું. ‘હું આપને આજા સવાલ પૂછીને ત્રાસ નહિ આપું પ્રોફેસર સાહેબ! કારણુ કે ગુન્હો થયો તે વખતે આપ આપની પથારીમાં જ હતા. ‘પ્રોફેસર, એ તો પેલી હતી.’ એમ મરનારે મરતાં મરતાં કહ્યું એનો શો અર્થ હશે?’

પ્રોફેસરે ડોકુ ધુણાવ્યું.

‘ગોદાવરી તો સાવ ગામડિયણ છે!’ એમણે કહ્યું. ‘અને એ વર્ગની મુખાંધ બાણીતી છે. હું તો એમ માનું છું કે પેલો બિચારો કાંઈક બળડ્યો હશે તેને એણે એવી અસંબદ્ધ રીતે ગોઠવી કાઢ્યું. ખીજું શું?’

‘એમ! ત્યારે એ કમનસીબ બનાવ માટે આપ કાંઈ જ ખુલાસો નથી કરી શકતા?’

‘મહેને તો અકસ્માત લાગે છે. વખતે આપઘાત પણ હોય! અલબત્ત, એ અનુમાન છે પણ ગદ્દાપચીસી વટાવતાં

જીવાનિયાંની બાબતમાં એ ભાગ્યે જ જોડું પડે એવું છે. પૂન કરતાં એ વધુ બંધબેસતું લાગે છે. પછી તો તમે બહોલ.’

‘પણ પેલા ચરમા?’

‘હા. એ તો ભૂલી જ ગયા! હું તો હજી થી કદપના પ્રદેશનો જ વિહારી રહ્યો. જીવનના બનાવો સહમજબવાતું મ્હારું ગજુ નથી. છતાં આપણે ક્યાં નથી બહુતા કે પ્રેમની મસ્તી ઓરજ હોય છે! પ્રિય કે પ્રિયતમાની ભેટ પ્રેમી કેટલા વહાલથી રાખે છે તે તમારાથી અબધ્યું ન જ હોય. એ પણ એવી જ કાંઈ ચીજ હોય તો-અને પેલું ચાકુ તો એ પડ્યો તેવું જ છટકીને બાજુએ પડ્યું હોય. મ્હને તો લાગે છે કે-કાંઈક વિચિત્ર સંભોગોમાં કરસુએ આપઘાત જ કર્યો.’

જ્યંતને પણ આ રીતે રજૂ થયેલી વાત વિચારવા જેવી લાગી, અને વિચારમાં ને વિચારમાં એક પછી એક સીગારેટ પુંકતો તે આમતેમ ધ્રુમતો રહ્યો.

‘એ ટેબલ પરના નાના કબાટમાં શું રાખે છે? પ્રૉફેસર!’

‘ચોરને આકર્ષે’ એવું કાંઈ જ નથી. મ્હારી સ્ત્રીએ લખેલા કાગળો અને મ્હારા યુનીવર્સિટીનાં સર્ટીફિકેટો અને એવાજ કામના કાગળો સિવાય બીજું કાંઈ નથી. આ એની ચાવી રહી. તમે બંતે બે બે ને.’

જ્યંતે ચાવી બેઠ લીધી અને જરા ધ્યાનથી બેઠને પાછી આપી.

‘નાજી. ભાગ્યે જ એ મ્હને ઉપયોગી થશે.’ જ્યંતે જણાવ્યું. ‘મ્હારે તો બાગમાં જરા આમતેમ ફરતાં ફરતાં બધી બાબતનો એક વાર વિચાર કરી બેવો પડશે. આપઘાત વિષે આપ કહો છો તેમાં પણ મ્હને થણું વજુદ લાગે છે. આપને તસ્દી આપી તે માફ કરશો. એ વાગે આપને મળીશ અને તે દરમિયાન કાંઈ બહુવા જેવું લાગશે તો આપણે વાત કરીશું.’

જયંત અને હું બાગમાં આમતેમ આટા મારવા લાગ્યા-
એ તો દલ મુંગો મુંગો જ કરતો હતો.

‘તને કાંઈ સમજણ પડે છે?’

‘એનો આધાર પેલી સીગારેટ પીધીને, તેના ઉપર છે.
નટવર!’ એણે દસીને કહ્યું. ‘વખતે મ્હારી જીભ પણ હોય.
જે હશે તે એ સીગારેટ જણાવ્યા સિવાય નહિ રહે!’

‘અરે બહા માણસ!’ મ્હેં કહ્યું: ‘એ તે શી રીતે—’

‘એ તો તું તારી મેળે જ ભેળે ને! અને કંઈ નહિ
તો થે એનાથી એણું જ કાંઈ નુકશાન થવાનું છે! દલ તો
પેલી ચશ્માવાળાને ત્યાંની તપાસ બાકી છે. એ છતાં જેટલું
જલદી કામ પતે તેટલું વધારે સારું અને એવો રસ્તો લેવો
મ્હને પસંદ છે એ ક્યાં તારી બહુ બહાર છે? પેલાં મણિબાઈ
બય છે. એમની સાથે જરા વાત કરીએ.’

જયંત તરત જ મણિબાઈ પાસે ગયો અને વાતે વળગ્યો.
એના સ્વભાવની ખુબી જ એવી છે કે કોઈપણ સ્ત્રી એની સાથે
છૂટથી વાત કર્યા વિના ન રહે. એ તો બહુ વર્ષોથી મણિબાઈને
એળખતો ન હોય એમ વાતે વળગ્યો. હું જરા પાસે ગયો
એટલે મ્હેં મણિબાઈનો જવાબ સાંભળ્યો:

‘હા ભાઈ! તમારી વાત ખરી છે. એ બહુજ સીગારેટ
પીએ છે. આખો દહાડો ને કોઈ કોઈ વાર તો રાત્રે પણ મોડા
સુધી. એક દહાડો સવારે એ ઝીરડો ભેંથે તો બહુ વાદળ
ભરાઈ ગયું હોય કે ધુમસનો ગોટો આવ્યો ન હોય એમ આખો
ઝીરડો ગોટરાણુ થઈ રહેલો. કરસુખ પણ સીગારેટ પીતો હતો
પણ કોઈક જ વાર. બહુ સીગારેટ કે ખીડી પીવી એ સારી તો
નહિ જ. મ્હારા કાકા દુકો પીતા હતા એ કહેતા કે દુકો તો
દલથી ઠીક પણ ખીડી સીગારેટ તો થણાં જ ખરાબ અને એના
કરતાં તો સીગાર થણી જ ખરાબ.’

‘હાસતો. ખરી વાત છે.’ જ્યંત ઓલ્યો : ‘એનાથી ભૂખ મરી જાય છે.’

‘એ તો મ્હને ખબર નથી. બાપ !’

‘પ્રોફેસર ભાગ્યેજ કાંઈ ખાતા હશે એમ મ્હારું માનવું છે.’

‘ના રે ના ! એમને તો સીગારેટની એવી અસર નથી એમ કહેવું જોઈએ.’

‘શી વાત કરો છો ! હું તો ધારું છું કે એ ભાગ્યે જ રોટલી કે થોડો ભાત ખાતા હશે.’

‘આજની જ વાત કરું તો એમણે ખાસ્સી દસ રોટલી ને ત્રણ કડછી ભાત મંગાવ્યો હતો. ઉલટો એમનો ખોરાક તો દહાડે દહાડે વધતો જાય છે. કાલે મ્હેં કરસુખને એવી રીતે પડેલો જોયો ત્યારનું મ્હને તો ખાવાનું જ ભાવતું નથી. સૌ કોઈના સ્વભાવ સરખા નથી હેતા. મ્હારાથી ખવાતું નથી ત્યારે પ્રોફેસર સાહેબને દોઢું ખાવા જોઈએ છીએ !’

અમે બાગમાં આમતેમ રખડ્યા. રામનાથ આજુબાજુ તપાસ કરવા ગયા હતા. જ્યંતે કહ્યું એવી કોઈ બાઈ અનંતપુર તરફ જણાઈ હતી એવી ખબર આવી હતી. થોડીવારે એ આવ્યા અને ખબર આપી કે કેટલાંક છોકરાંઓએ એવી કોઈ સ્ત્રીને જોઈ હતી. ગોદાવરીબાઈએ વાત વાતમાં ખબર આપી કે કાલે સવારે કરસુખ હોરા ફરવા ગયો હતો અને એ ખૂન થવા પહેલાં માત્ર અર્ધી કલાક અગાઉ પાછો ફર્યો હતો. આ બધી વાતોનો પરસ્પર સંબંધ મ્હને સમજાયો નહિ પણ જ્યંત કંઈક કડીઓ ગોઠવતો ભાગ્યો. એકાએક એ ઉભો થયો અને ધડિયાળ કાઢીને જોયું.

‘એ વાગ્યા. આપણે હવે પ્રોફેસર પાસે જવું જોઈએ.’ એણે કહ્યું.

પ્રોફેસર જમી કરીને પરવાર્યા હતા, અને ઓઠા ઓઠા

સીગારેટ પુંકતા હતા.

‘કેમ જ્યંતરાય! કાંઈ નિર્ણય ઉપર આવ્યા?’ એમણે અમને જોઈને પૂછ્યું. જ્યંતને એમણે પેટીમાંથી સીગારેટ લેવા ઇસારત કરી. સીગારેટ લેતા જ્યંતથી પેટી પડી ગઈ અને બધી સીગારેટ આમથી તેમ વેરાઈ ગઈ. જ્યંત એ લેવા નીચે નમ્યો અને મહેં પણ એને સીગારેટ એકઠી કરવામાં મદદ કરી. સીગારેટ એકઠી કર્યા પછી જ્યંતનો ચહેરો એકદમ પ્રકુદ્બિત થયેલો લાગ્યો. એવો પ્રકુદ્બિત ચહેરો મહેં કવચિત જ જોયો હતો!

‘હાજી. એનો નિર્ણય આવી ગયો.’ જ્યંતે એને પૂછા-યલા સવાલનો જવાબ આપ્યો.

રામરાય અને હું એક આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. પ્રોફેસરનક મ્હોં પર કંઈક વિચિત્રભાવ તરવરતો લાગ્યો.

‘એમ? ક્યા-બગીચામાં?’

‘નાજી. અહિંયાં.’

‘અહિંયાં-ક્યારે?’

‘આ થડીએ જ.’

‘તમે મસ્કરી કરતા જણાવ છો. જ્યંતરાય! મ્હારે કહેવાની ફરજ પડે છે કે આ હસવાની વાત નથી.’

‘હું ક્યાં કહું છું કે હસવાની વાત છે! મ્હારાં અનુમા-નાની પરંપરા સંપૂર્ણ છે અને તેના વગતવાર પુરાવા મ્હેં મેળવી લીધા છે. તમારી શી ધારણા છે અથવા તો તમે કેટલો ભાગ ભજવ્યો છે તે હું નથી કહી શકતો પણ થોડા વખતમાં જ એ તમારે મ્હોટેથી સાબળી શકીશ. એ દરમિયાન શું થયું છે એ કહી બહું એટલે મ્હારે તમારી પાસેથી શું બહુવાનું રહે છે તે તમને સમજાય.

‘ગઈ કાલે એક ગાંધી આપના અભ્યાસગૃહમાં જૂપાઈને

હાજલ થઇ. એનો ધરાદો તમારા પેલા કબાટમાં ફેટલાક ઉપ-
ચોખી કામળો કે દસ્તાવેજો હતા તે લેવાનો હતો. એની પાસે
પેલા કબાટની ચાવી હતી. તે એની જ ચાવી હતી. તમારી
ચાવી મ્હેં તપાસી છે અને પેલો ધસરકો તમારી ચાવીથી
નથી થયો. એ આવી એમાં તમારો હાથ નથી લાગતો કારણ
કે મ્હને મળેલી હકીકત મુજબ એ તમારી પાસેથી મ્હેં કર્યા
તેવા કાગળિયાં ચોરી જવા આવી હતી.’

પ્રોફેસરે મ્હોંમાંથી ધૂમાડાના ગોટગોટા કાઢ્યા.

‘વાત ઘણી જ મજાની છે.’ એમણે કહ્યું. ‘બીજું કંઈ
કહેવું છે? જ્યારે એની આટલી વિગત મળી છે તો પછી શું
થયું તે પણ જણાવું હશે.’

‘એ પણ કહેવાનો પ્રયત્ન કરું છું. પેલાં કાગળિયાં
કાઢતાં તમારા સેક્રેટરીએ એને પકડી અને એણે છૂટવા માટે જે
હાથમાં આવ્યું તેનાથી એના પર ઘા કર્યો. એનો ધરાદો હોરાતું
પૂન કરવાનો ન હતો પણ સ્હેજ સ્હાજ ઇજા કરી નાસી છૂટ-
વાનો હતો. છતાં કમનસીબે એ પૂન થઇ ગયું. પૂન કરવાનો
ધરાદો રાખનાર હથિયાર સિવાય આવે નહિ.

‘પોતે અકસ્માત કરેલા પૂનથી ગભરાઇને એ નાઠી. એની
આંખો બહુજ નબળી હતી અને ચશ્માં સિવાય એનાથી જરા-
જર ભેઇ શકાતું ન હતું. એનાં ચશ્માં કરસુખના હાથમાં રહ્યાં.
એ લીધા સિવાય ગાડાની પેઠે એ નાઠી. સરખી રીતે સાદકી
જડેલી ભેઇ એ એકને બદલે બીજા બાજુ ગઇ. એણે બચ્યું કે
એ જે રસ્તે આવી હતી તે જ રસ્તે નાસી જતી હતી પણ
નસીબ એને બીજા બાજુ દોરી ગયું અને એ તમારા ખંડમાં
આવી પહોંચી.’

પ્રોફેસરના ચહેરાપર ભય અને આશ્ચર્યનાં ચિન્હ જણાતાં...
હતાં છતાં એમણે ધીરેથી ખસા હલાવી હસીને કહ્યું:

‘પણ મહારા ખંડમાં હું હતો એ તમે જાણી ગયા હાશે છો, અને આજો દિવસ હું બહાર નીકળ્યો જ ન હતો.’

‘એ મહારી બધુ બહાર નથી.’

‘અને તમે એમ માનો છો કે કોઈ સ્ત્રી મહારા ખંડમાં આવે અને હું સ્વતો હોઉં છતાં ન બાણું?’

‘એ મ્હેં ક્યાં કહ્યું? તમને ખબર છે. તમે એની સાથે વાત કરી. તમે એને ઓળખી અને એને નાસી છૂટવામાં મદદ કરી.’

પ્રૅફેસર ફરીથી એકાએક દરયા. એમણે ઊઠવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એમની આંખો અંગારાની માફક ચળકતી હતી.

‘તમારું ભેજુ’ ગૅપ થઇ ગયું હાગે છે.’ એમણે કહ્યું: ‘કેવી પ્રજાઈ ભરેલી વાત કરો છો? મ્હેં એને નાસવામાં મદદ કરી! હમણાં એ ક્યાં છે.’

‘પેલા કબાટમાં—’ એમ કહીને એણે પૂણામાંના એક કબાટ તરફ આગળી કરી.

પ્રૅફેસરનું મોં ઉતરી ગયું. એકાએક વિષાદની છાયા આખા મ્હોઢા પર ફરી વળી. એજ વખતે એ કબાટ ઉઘાડવાનો અવાજ થયો અને એમાંથી એક સ્ત્રી બહાર આવી.

‘આપ સચ કહેતે હો. આપ સચ વાત કરતે હો. મંચ મહાં હું.’ એણે કહ્યું.

એના મ્હોં પર એ અવડ કબાટમાંનાં બળાં ચોટ્યાં હતાં તે લાંબીને એ અરબડિયા ખાતી આગળ આવી. એનો દેખાવ જ્યોતે કલા મુજબ હતો. પ્રૅફેસર એના તરફ એક રહ્યા.

‘હું તમારી કદી છું.’ એણે ઢિંદીમાં કહેવા માંડ્યું. ‘મ્હેં તમારી બધી વાત સાંભળી છે. તમે બધી વાતની બરાબર ખબર મેળવી છે. હું એ બધું કબજા કરું છું. મ્હેંજ એ જુવાનને માર્યો છે. પણ તમે કહો છો તેમ એ અકસ્માતથી જ થયું.’

મ્હારી એને મારવાનો ઇરાદો ન હતો. મ્હને તો ખમરે ય ન હતી કે એ જરી હતી. મ્હેં તો નાસી છૂટવા જે હાથમાં આવ્યું તે લીધું ને માયું.’

‘આપની વાત ખરી છે એ વિષે મ્હારી ખાત્રી છે.’

‘કેટલીક વાત તમને નથી સમજાઈ. હું આ માણસની પરિણિત સ્ત્રી છું. એ બંગાળી છે. હું ઉત્તર હિંદુસ્તાનની છું. એનું નામ હું નહિ કહું.’

પહેલી વખત પ્રૌફેસર જરાક હાલ્યા. ‘મણી! તને બચાવે, સરસ્વતી!’

એણે પ્રૌફેસર તરફ નબર રાખીને આગળ ચલાવ્યું, ‘હજી તમને જીવનનો એટલો બધો મોહ રહી ગયો છે! એ જીવને ઘણાં માણસને કચર્યાં છે અને રહેંસી નખાવ્યાં છે. છતાં એટલેથી તૃપ્તિ નથી થઈ? પણ કંઈ નહિ, એ જીવનદોરી તોડવામાં મ્હને આનંદ નથી. હું મ્હારા હાથ કાળા નહિ કરું. મ્હેં બહુ સહન કર્યું છે, બહુ દુઃખ વેઠ્યું છે. પણ ખાલી વાતોમાં વખત નહિ ગુમાવું.’

‘મ્હેં આપને કહ્યું કે હું પ્રૌફેસરની પત્ની છું. અમે પરણ્યા ત્યારે એ ચાળીસ વર્ષના હતા અને હું સોળ વર્ષની હતી. અમે ઉત્તર હિંદમાં જ લગ્ન કર્યાં હતાં. અમારા વિચાર ઉગ્ર હતા અને તરણુ ભારતના જેવું જ અમારું મંડળ હતું. એનું નામ પણ હું નહિ કહું.’

‘તું બહુ ભલી હતી સરસ્વતી!’ પ્રૌફેસર બોલ્યા: ‘અને ભલી જ રહેજે.’

‘પછી વિપત્તિનો વખત આવ્યો. કોઈ પોલિસ અમલદારનું ખૂન થયું હતું. ઘણા જણ પકડાયા હતા અને કેટલાયના ઉપર શક હતો. ઇનામની લાલચે મ્હારા પતિએ પોતાની પત્ની અને મિત્રોનો વિશ્વાસઘાત કર્યો અને પોલિસને નામ આપ્યાં તથા

મદદ કરી. એની સાક્ષી અને જુગાનીએ અને જખાં કાળા પાણીએ ગયાં. મ્હારી સખ અમુક વર્ષની હતી.

‘એ કુમારો’ મેળવેલા પૈસા લઇને મ્હારા પતિદેવ આ તરફ આવ્યા અને અહીં ઠરીઠામ થયા. એમના રહેઠાણની મંડ-જાને ખબર પડે તો એમની જાંઘી ફુંકી મધ ગયા સિવાય ન રહે !

‘હું તો તારી દયા પર જીવું છું. સરસ્વતી !’ પ્રોફેસરે વચ્ચે ઉમેર્યું.

‘હજી મ્હેં એમની દુષ્ટતાની વાત પુરેપુરી નથી કરી. અમારા મંડજમાં ડૉ. ગંગુલી કરીને મ્હારા મિત્ર હતા. એ બહુ જ ઉંચા ખાનદાનના તથા અમીરી ખવાસના આદમી હતા. એમનો હાથ પેલા ખૂનમાં રજ માત્ર ન હતો. એ અહિંસાના ભક્ત હતા. એમણે મ્હને આ કામમાંથી હાથ ઊઠાવવાને મિત્ર-ભાવે-કારણ કે અમે જાને સાથે ભર્યા હતા-કામગો લખેલા. એ કામગો અને મ્હારી ડાયરી બહુ ઉપયોગી હતાં. મ્હારા પતિએ અદેખાઇની આગને લીધે એમનું-ડૉ. ગંગુલીનું નામ પણ પોલિસને આપ્યું હતું. પેલા કામગો અને ડાયરીની મદદથી એ જૂટી જાત પણ એ યેઉ ચીએ મ્હારા પતિદેવે કબજે કરીને ઠેકાણે રાખી હતી. એણે એ જુવાન માણસને સખ કરાવવામાં ઉત્સાહથી ભાગ લીધો અને પોતાથી જનતું બધુંયે કહ્યું. એ બિચારો હજીયે આદામાનમાં છે. એ ત્યાંની જેલમાં સજા છે એનો આ નરપિશાચને ખ્યાલ પણ નથી ! મ્હેં લેવા ધાપું’ હોત તો જરા જેટલામાં એની જાંઘી લેવાય એમ હતું પણ મ્હારે એના જેટલી દુષ્ટતા વાપરવી ન હતી.’

‘તારો ઉમદા સ્વભાવ તું નહિ જ છોડે સરસ્વતી !’

‘તમારી દુષ્ટતા તમે નથી ત્યાંથી તેમજ. મ્હારી સખ પુરી થઇ ચીટલે હું જૂટી અને પ્રોફેસરનું રહેઠાણ શોધી કઢા-

એને પેલા કાગળો તથા ડાયરી મેળવવા પ્રયત્ન કરવો શરૂ કર્યો. એ એક ચીએની મદદથી હું ડૉ. ગંગુલીને નિર્દોષ ઠરાવીને છોડાવી શકું એમ છું. એ ડાયરી હજી મ્હારા પતિ પાસે છે તેની મ્હને ખાતરી હતી કારણ કે મ્હને આદામાનમાં લખેલા કાગળોમાં એમાંથી એમણે કેટલીક વિગતો, વાક્યો અને અવતરણો ટાંક્યા હતાં. મ્હારી એ પણ ખાતરી હતી કે આ કુખ્ત સ્વભાવવાળા માણસ પાસેથી એ ચીએ સીધી રીતે મળે એમ ન જ હતી. એ તો મ્હારે જ મેળવવી રહી. એ ઉપરથી મ્હેં એક જણને રોક્યો. એ તમારો પહેલો સેક્રેટરી હતો તે. એણે મ્હને આ મકાનનો નકશો આપ્યો. બધી વિગતો સમજાવી અને એ કાગળો ક્યાં છે તે કહ્યું. તથા એ કબાટની ચાવીની મીણુપર ઉતારેલી છાપ આપી. એથી વધુ કરવાની એણે ના પાડી એટલે બાકીનું કામ મ્હારે કરવાનું હતું. એણે કહ્યું હતું કે બપોરના વખતે એ ખંડમાં કોષ હોતુ નથી એટલે એ વખત મ્હેં પસંદ કર્યો. અને એ વખત સાધીને આવી તથા એ કાગળો હાથ કર્યાં પણ પછી આ અણધાર્યો અકસ્માત નડ્યો.

‘એ કાગળો લઈને જોવી હું કબાટ બંધ કરતી હતી તેવો જ પેલો જુવાન આવ્યો. એને મ્હેં સવારે જોયો હતો અને એ પ્રૉફેસરનો સેક્રેટરી હશે એવી મ્હને ખબર ન હોવાથી મ્હેં એને એમના રહેઠાણ વિગેરે વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યું પણ હતું’

‘બરાબર હવે!’ જમંત બોલી ઊઠ્યો. ‘અને એણે પાછા આવીને એ વાત પ્રૉફેસરને કરેલી તેથીજ એણે મરતી વખતે કહ્યું કે ‘પ્રૉફેસર! એ તો પેલી હતી!’

‘મ્હને હવે પ્રશ્ન કરવા દો. મ્હારે વધારે વખત નથી. એ પડ્યો એટલે હું દોડી અને લુલ્લથી અહિં આવી લાખી. એમણે મ્હને પોલિસને સોંપવાની વાત કરી એટલે મ્હેં પણ દમ આપ્યો કે એ બે મ્હને પોલિસને સોંપશે તો હું એમને મંડળ-

ને સોંપી દર્શા. મ્હારે મ્હારા માટે જીવનું ન હતું પણ પૈલદ જીવાન ડોક્ટર ગંગુલીને છોડાવવા માટે જીવનું હતું. એમની ખાત્રી હતી કે હું એણે છું તેમ કયાં સિવાય રહું નહિ એટલે એમણે મ્હને મદદ કરી અને પેલા કબાટમાં સંતાડી. એ અહિં જમતા હતા એટલે એમની સાથે જમાડી. એમણે કહ્યું હતું કે પોલિસ તપાસ પૂરી થાય એટલે રાતના વખતે મ્હારે જતા રહેવું પણ એટલામાં તો તમે બધી વાત પકડી પાડી. આ કાગળો અને મ્હારી ડાયરી લો.' એમ કહીને એણે કેટલાક કાગળો તથા એક ડાયરી જયંતને આપ્યા. 'એનો ઉપયોગ કરીને ડૉ. ગંગુલીને છોડાવજો. મ્હારું કામ પુરૂ થાય છે અને—'

‘થોભો થોભો—’ કહીને જયંત કુલો અને સરસ્વતીના હાથમાંથી ગોળીઓની એક નાની શીશી લઈ લીધી.

‘મ્હેં બહાર નીકળતા પહેલાં જ એર લઈ લીધું છે. તમને આપેલી ચીજો સંભાળજો અને ડોક્ટરને છોડાવજો. મ્હારા હાથ તણાય છે. મ્હને ચક્કર આવે છે.’ એમ કહેતાં એ નીચે પડી પડી.

*

‘બહુ જ સાદો કેસ હતો છતાં કેટલીક ગુંચ અડકલનો. ઉપયોગ માગી દેતી હતી. નટવર!’ જયંતે અમે પાછા ફરતા હતા ત્યારે કહ્યું. મ્હને પેલા ચસ્માં પરથી કેટલુંક સમજાયું. જો એ ન જડ્યા હોત તો આટલી સહેલાઈથી ભેદ ન જણાત. એને ભેદને મ્હારી ખાત્રી થઈ કે એ પહેરનાર એના સિવાય આંધ્રજીત થઈ બચ અને ઝાંઝું ભેદ શકે જ નહિ. જરા પણ બફલત સિવાય એ પેલી થાસની લાંબી અને સીકડી પટ્ટી પર થઈને મથ એ મ્હારા માનવામાં ન આવ્યું. જો એની પાસે બીજા ચસ્માં હોય તો એ એવી રીતે પાછી ફરી શકે. એ ઉપરથી મ્હને એવું અનુમાન બાંધવું પડ્યું હતું કે એ બહાર મથ

નથી પણ થરમાં જ કાપ ઠોકાણુ છે. એ ઓસરીનું સામ્ય બેઠને
 મહારી એ શકાને પુષ્ટિ મળી હતી. એણે જરૂર ભૂલ કરી હશે
 અને એકને બદલે બીજી બાજુ ગઇ હશે એમ મહેં માન્યું. એ
 પ્રોફેસરના ખંડમાં ગઇ હોવી બેઠએ એવો આપણે એમના
 ખંડમાં ગયા તે પહેલાં મહેને શક હતો એટલે એ ખંડ ખ્યાન
 દઇને બેઠો. સંતાવા જેવી જગ્યા તરિકે મહેને પેલું કબાટ લાગ્યું
 એટલે આમ તેમ ફરતા ફરતા કાળજી પૂર્વક મહેં સિગરેટની રાખ
 એ બાજુ પડવા દીધી. પછી આપણે નીચે આવ્યા. મણિબાઇ
 સાથે પ્રોફેસરના ખોરાકને લગતી વાત થઇ તેથી પણ મહારી
 ખાત્રી પાડી થઇ કે પ્રોફેસરના ખંડમાં એ બાઇ સંતાઇ છે.
 ત્યાર બાદ આપણે ઉપર ગયા અને સિગરેટ બાણી બેઠને
 મહેં નીચે વેરી નાખી અને તે લેવા આપણે નીચા નમ્યા ને
 વીણી, એ વખતે મહેં બેયું તો મહેં પાડેલી રાખ કાઢનાં
 પગલાંથી દબાઇ હતી. આપણા ગયા પછી પ્રોફેસરનો કેદી,
 એમની પત્ની પોતાની સંતાવાની જગ્યાએથી ખાવા માટે બહાર
 આવી હતી અને પાછી સંતાઇ ગઇ હતી. એમ કરતાં એનાં
 પગલાંથી એ રાખ દબાઇ હતી. ચાલો, આપણે સીધા જ
 સંકેટરીએટમાં જ જઇએ અને ડૉક્ટર ગંગુલીને બચાવવા બનતી
 ઉતાવળ કરીએ.’

ગુન્હાશોધનની કલા

‘જયંત! એકવાર તે’ નટવરને ગુન્હાશોધનની કલા જાગત કૈક લખવાની વાત કરી હતી—’ પંડિતજીએ ઉમેયું.’

‘એ હું લ્યહી નથી ગયો.’ જયંતે જવાબ આપ્યો.

‘એ તું ક્યારે લખવાનો છે? જયંત!’ મહે’ પૂછ્યું.

‘તું ક્યાં મહેને લખવાનો પ્રસંગ આપે છે?’ જયંતે કહ્યું.

‘હવે તું લખ. કોટલો વખત મહેને આરામ મળશે.’ મહે’ જણાવ્યું.

‘પણ જયંત! એમાં તું શું શું લખવાનો છે?’

‘આપણે ત્યાં એને લગતું સાહિત્ય તદ્દન નહીં, ખરું પૂછો તો નહિ જેવું જ છે. તમારી ધરજા હોય તો આપણે એ વિષયને લગતી અત્યારે જ થોડી ચર્ચા કરીએ.’

‘ભલે, એમ કરીએ તે ઠીક થઈ પડશે, અને તને લખવાની પુરસદ નહિ મળે તો નટવર એને એ જ રીતે લખી કાઢશે.’ પંડિતજીએ ઉમેયું.

‘સૌથી પહેલાં તો મ્હાર પેલી આગળાંબોનાં નિશાન અથવા છાપ સંબંધી હકીકત બહુવી છે.’ પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા. ગુન્હાશોધનની કલા એમને મન એ વખતે નવી નવાઇ હતી.

‘તો આપણે એનાથી જ શરૂઆત કરીશું.’ જ્યતિ કહ્યું.

‘અને આગળાંબો છાપનો દિસ્સો ‘ગુન્હાશોધન’માં જેવો તેવો નથી! જરા જેટલી નિશાની પરથી, આછી છાપ ઉપરથી પણ ગુન્હેગાર પકડાયા છે. એ તો આપને ખતર હશે જ.’ મહેં કહ્યું.

‘હા રે! પેલા પ્રાણુવલ્લભના કેસમાં શરબતના પ્યાલા પર આગળાંબો આછી છાપ પડેલી, તે ઉપરથી એ પકડાયેલો ને.’ પંડિતજીએ જણાવ્યું.

‘અને એમ બને તેમાં નવાઈ નથી. કુદરતે માણસનાં આગળાંબો એવાં ઘડયાં છે કે એ તરત જ ઓળખાઈ આવે.’ જ્યતિ કહ્યું.

‘એ માણસના ચહેરા ભાગ્યે જ મળતા આવે છે. એ રીતે જ આગળાંબો ટેરવાં ઉપરનાં ચકરડાં ને ચિહ્નો પણ ભાગ્યે જ મળતા આવે છે, એમ કંઈક સાંભળ્યું છે તો ખરું.’ પંડિતજીએ વચ્ચે ઉમેર્યું.

‘અને એવું છે જ.’ જ્યતિ બોલ્યો: ‘કુદરતે એમાં અવધિ જ કરી છે. એક માણસનો ચહેરો મંદવાડી, દાઝવાળી, અવરમાળી, આરમાળી સુલતાનીથી ફરી શકે છે, પણ મમે તેવા સંબોજોમાં એનાં આગળાંબો ઉપરનાં ચકરડાં ને ચિહ્નો ફરી શકતાં નથી.’

‘આગળીનું ટેરવું બળી બચ તોય?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘તો પણ નવી ચામડી આવે ત્યારે પાછાં એનાં એ જ ચકરડાં. જરા પણ ફેરફાર નહિ જ.’ જ્યતિ કહ્યું.

‘એ તો બહુ નવાઈ જેવું!’ પંડિતજી આશ્ચર્ય પામી

ઝાલી ઉઠ્યા.

‘એમ જ છે. અને એવું છે એટલે જ એક માણસ ગમે તેટલાં નામ બદલે, ગમે તેટલો વેષ ધૂપાવે કે ફેરફાર કરે તો પણ એને લીધે એ ઝોળખાઈ બચ છે.’ બચતે સહમબવવા માંડ્યું. ‘પેલા ધનગોપાળના કેસમાં મેઘજી એ રીતે જ ઝોળખાઈ ગયેલો અને એના પૂર્વજીવનનો—આગળ કરેલાં ખૂન તથા ધાડનો પત્તો લાગેલો. એ જ બણીતો બહારવટીઓ જેમલ હતો અને એ જ પેલો સફેદ રંગ વિકાજ હતો. એ પત્તો એનાં આંગળાંની છાપ પરથી જ મળેલો. ફોટાઓમાં તો ઘણો જ ફેરફાર હતો અને મોઢાના દેખાવ પરથી એ ત્રણે વ્યક્તિઓ એક જ હશે એમ ભાગ્યે જ કોઈ માની શકે; પણ આંગળાંની છાપ આબાદ કહી આપતી હતી કે એ ત્રણે વ્યક્તિઓ એક જ છે, પછી ભલેને દેખાવ જુદો હોય!’

‘પણ એ છાપ શી રીતે ઝોળખાય?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘એની પણ પદ્ધતિ છે. દરેક ગુન્હેગારનાં દસે આંગળાંની છાપ લેવાનો રિવાજ છે. એ છાપવાળા કાગળ ઉપર તેનું નામ, ગુન્હાનો પ્રકાર, સજા વગેરે લખાય છે. બને તો એનો ટુંકા ઇતિહાસ પણ લખી લેવાય અને વખતે તેનો ફોટો પણ હોય. પણ એ બધું જુદે જુદે ઠેકાણે જુદી જુદી રીતે નોંધવામાં આવે છે. છતાં મુખ્ય મુદ્દાની વસ્તુ આંગળાંની છાપને ગણવામાં આવે છે, અને એ છાપ પછીથી એના સંગ્રહ માટે અલગ ખાતું રખાવલું હોય ત્યાં બચ છે.’

‘એ ખાતાનું નામ શું?’

‘શીંગર મીંટ બ્યુરો. તે એ બધી જાણને સંઘરે છે ને તેના અલગ અલગ જગ્યા પાડે છે.’

‘મ્હને પણ એ જ નવાઈ લાગતી હતી કે એ હબરો જાણોને શી રીતે ગોઠવતા હશે કે જેથી ભેદથી તે વખતે ભેદથી

છાપ જ નીકળી આવે ને ખાત્રીપૂર્વક મનાય કે એ છાપ આ જ માણસની છે.' પંડિતજીએ પોતાની શંકા રજૂ કરી.

‘દરેક માણસના આંગળાં પર સરખી છાપ નથી હોતી.’ જ્યંતે સહમજવવા માંડ્યું: ‘તમારાં આંગળાં જૂઠાં. આ ગોળ ને ગોળ ચકરડાં છે તેને ગુજરાતીમાં ચક્ર કહે છે ને અંગ્રેજીમાં Whirl કહે છે. અને આ આઠડાંની માફક એકદમ વાંકા થતાં ચિહ્નોને આપણે ત્યાં શંખ નામથી ઓળખે છે. તેને અંગ્રેજીમાં loop કહે છે.’

‘જરાબર છે!’ પંડિતજી પણ બોલી ઊઠ્યા: ‘દશચક્રી ભવેત રાભ.’ એવું કેંક સાંભળ્યું પણ છે.’

‘એ રાભ થાય કે બિખારી, એ બાબત તો આપણે સામુદ્રિક શાસ્ત્રને સોંપીએ તેજ બહેતર છે.’ જ્યંતે કહ્યું: ‘આપણુને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી એ નિશાનીઓ જ દરેક માણસનાં આંગળાં ઉપર હોય છે. ફીંગર પ્રીન્ટ બુરો એને W અને L એ નામે ઓળખે છે.’

‘એવું વર્ગીકરણ શી રીતે થતું હશે?’

‘દરેક માણસનાં આંગળાં પર સરખાં ચિન્હ હોતાં નથી. જમણા હાથનાં આંગળાં પર એક બતનાં ચિન્હ હોય તો ડાબા હાથ પર બીજી બતનાં ચિન્હ હોય.’

‘હારે! મહારા જમણા હાથની અનામિકા પર ચક્ર છે ને ડાબા હાથની અનામિકાએ શંખ છે.’ પંડિતજી બોલી ઊઠ્યા.

‘અનામિકા જ કેમ યાદ આવી?’ મહેં પંડિતજીને પ્રશ્ન્યું.

‘અનામિકા સાર્થવતી બલ્લવ’ એ ચરણ બહી ગયો કે?’ પંડિતજીએ મને સંસ્કૃત સાહિત્યનો હવાલો આપ્યો.

‘એ જ રીતે જુદાં જુદાં આંગળાં પર જુદાં જુદાં ચિહ્નો હોય છે.’ જ્યંતે આગળ ચલાવ્યું: ‘હવે વર્ગીકરણની મુખ્ય રીત સહમજવું. જમણા હાથની છાપ-સોથી પહેલાં અંગુઠો, પછી

પહેલી, બીજી, ત્રીજી ચારે આગળી અનુક્રમે આવે : કોની નીચે
ડાબા હાથની છાપ-સૌથી પહેલાં છેલ્લી આગળી ને છેલ્લે અંગુઠો
કો રીતે ગણાય.

‘દાખલા તરિકે—

‘જમણો હાથ અંગુઠો - ૧ - ૨ - ૩ - ૪

‘ડાબો હાથ ૪ - ૩ - ૨ - ૧ - અંગુઠો.

‘હવે કોના પર ચક્ર ને શંખ નીચે મુજબ હોય.

‘જમણો હાથ-અંગુઠો - ૧ - ૨ - ૩ - ૪

શંખ - ચક્ર - શંખ - ચક્ર - શંખ

‘ડાબો હાથ ૪ - ૩ - ૨ - ૧ - અંગુઠો

ચક્ર - શંખ - શંખ - ચક્ર - ચક્ર

‘તો કો આ રીતે લખાય

$$\frac{L-W-L-W-L}{W-L-L-W-W}$$

‘હવે દરેકને અમુક માર્ક અથવા ગુણ આપેલા હોય છે
અને તે આ રીતે

$$\frac{૧૬ \quad ૮ \quad ૪ \quad ૨ \quad ૧}{૧૬ \quad ૮ \quad ૪ \quad ૨ \quad ૧}$$

‘હવે શંખના ગુણ છોડી દેવાય છે અને ચક્રના ગુણનો
સરવાળો થાય છે એટલે

$$\frac{૧૬ \quad ૮ \quad ૪ \quad ૨ \quad ૧}{૧૬ \quad ૮ \quad ૪ \quad ૨ \quad ૧} = \frac{૧૦}{૧૮}$$

‘પછી કેટલેક ઠેકાણે કોમાં કોઈ અથવા બે ખાનગી ગોઠવણ
મુજબ ઉમેરાય છે એટલે $\frac{૧૦}{૧૮}$ ના $\frac{૧૧}{૨૦}$ કે $\frac{૧૨}{૨૧}$ થાય છે. અને આ છાપ
અભિચારના વિભાગની વીસમી કાષ્ઠલમાં અથવા બારમા વિભાગ-
ની કોઈવીસમી કાષ્ઠલમાં બય છે. આ હિસાબે જુદા જુદા જગત્રીસ

વિભાગ અને દરેક વિભાગમાં બત્રીસ ફાઇલો થઈ. એ દિસાએ વર્ગીકરણ સહેલું થાય છે ને સહેળે એક હબર વિભાગમાં વહેંચાઈ બચ છે. એના પછી બારિક પેટા વિભાગ છે અને તે ચક્રરડાના પ્રકાર ઉપર અવલંબે છે. એ બારિક વિભાગમાં મુખત્વે સક્ષમદર્શક કાચનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એની પુરતી પરીક્ષા પછી યોગ્ય નિર્ણયપર આવી શકાય છે. આ ભતના વર્ગીકરણને લીધે ગુન્હેગારનું પૂર્વ ઓળખાણ મેળવવામાં ઘણી સરળતા થાય છે.’

‘ખરેખર! આ વ્યવસ્થા પણ અજબ જેવી છે.’ પંડિતજીએ પ્રશંસા કરી.

‘અને એ આંગળાંની છાપને વળી તાર મારફત દેશ પર-દેશ પણ મોકલવાની હમણાં શોધ થઈ છે એટલે એક ગુન્હેગારને દેશ પરદેશ પકડવામાં પણ હરકત નથી.’

‘અત્યારેજી તો મહને આ બાબત તદ્દન કામડા જેવી લાગતી હતી. તે તારા વિવેચનથી તો દીવા જેવી દેખાય છે.’ પંડિતજી ઓટ્યા.

‘બપોરો કામડો કાઢીનો.’ મહેં ઉમેયું.

* * * *

‘નટવર! ભતભતની છૂપી પરિભાષાઓ પણ ગુન્હાશોધનની કલાના વિભાગ તરિકે જાણવી ભેખઝી.’ જયંતે કહ્યું.

‘એ ન બલ્લે તો એવા અનેક પ્રસંગો આવે ત્યારે મુઝાઈ રહેવું પડે.’ મહેં કહ્યું.

‘અને ગુન્હેગારોનાં ફળદ્રુપ ભેખં ભત ભતની વિવિધ પરિભાષાઓ શોધી કાઢે છે, એમ મહેં સાબિત્યું છે.’ પંડિતજીએ ઉમેયું. ‘એ એવી તો અટપટી હોય છે કે બલભલાને એનો ઉકેલ ન જડે.’

‘એવું બને છે ખરું, પણ ગમે તેમ તોયે એ બધા માણસાઈ

બોદ છે. એક માણસ જે નિર્માણ કરે છે તેનું રહસ્ય ખીલે માણસ પોતાની બુદ્ધિમત્તાથી ઉકેલી શકે છે. એમ ન થતું હોત તો ગુન્હાઓ અને ગુન્હેગારો દુનિયામાં વધી પડત.' જ્યંતે કહ્યું.

‘તમારા અનુભવમાં કોવી પરિભાષાઓ આવી છે ખરી?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘એક નહિ પણ અનેક.’

‘ત્યારે એમાંની થોડીક તો સમજાવો. બહુીએ તો ખરા.’ પંડિતજીએ હસાસા દેખાડી.

‘બલે.’ જ્યંતે કહ્યું.

‘આપણી ભાષામાં વ્યંજનના ૩૬ અને સ્વરના ૧૨ મળી ૪૮ અક્ષર છે. એને અનુક્રમે અથવા આડા અવળા મરજી ફાવે તે રીતે ગોઠવે છે. દાખલા તરિકે :

કે	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ
અ	આ	ઇ	ઈ	ઉ	ઊ	એ	ઐ	ઓ	ઔ
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ત	થ	દ	ધ	ન
અં	અઃ	ઇં	ઇઃ	ઉં	ઉઃ	એં	એઃ	ઓં	ઔં
ર	મ	મ	ભ	ભ	ફ	પ	ન	ધ	દ
સ	હ	ળ	ક્ષ	જ્ઞ	ઞ	ઞ	ઞ	ઞ	ઞ
થ	ત	ણ	ઢ	ડ	ઢ	ઢ	ઢ	ઢ	ઢ
ઉ	ઊ	એ	ઐ	ઓ	ઔ	ઔ	ઔ	ઔ	ઔ
જ	છ	ચ	ઙ	ઙ	ઙ	ઙ	ઙ	ઙ	ઙ

આ પ્રમાણે ગોઠવી એકને જદલે ખીલે અક્ષર નક્કી કરી તે ગોઠવે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે. આ પરિભાષામાં ‘પંડિતજી’ લખવું હોય તો આમ લખાય:

‘લખ જ્ઞન હ ઐઞ.’

આ પરિભાષામાં લખાણ વધે છે પણ ગુપ્તતા બળવાને

આટે એ જરૂરનું ગણાય છે.’

‘એટલે એમાં શું લખ્યું છે તેની કાઠને સમજણ જ ન પડે.’ પંડિતજી ભાલી ઊઠ્યા.

‘જરા પણ નહિ, સિવાય કે મૂંઝે માણસ ઉકેલ બણતો હોય!’ જ્યોતે કહ્યું: ‘આવી રીતના સંદેશાના ઉકેલ શોધવા પુરતા પ્રમાણમાં સાહિત્ય હોવું બેઘઝે. એવીજ બીજી રીત છે. એમાં અક્ષર ગોઠવવાને બદલે આકડા ગોઠવાય છે. દાખલા તરિકે

ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ
૧૦	૯	૮	૭	૬	૫	૪	૩	૨	૧
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ત	થ	દ	ધ	ન
૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦
પ	ફ	બ	ભ	મ	ય	ર	લ	વ	શ
૩૦	૨૯	૨૮	૨૭	૨૬	૨૫	૨૪	૨૩	૨૨	૨૧
ચ	સ	હ	ળ	ક્ષ	ઙ્ઘ	ઞ્ઞ	ઘ્ઘ	ઞ્ઞ	ઉ
૩૧	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫	૩૬	૩૭	૩૮	૩૯	૪૦
ઊ	એ	ઐ	ઓ	ઔ	અં	અઃ	અઃ	અઃ	અઃ
૪૮	૪૭	૪૬	૪૫	૪૪	૪૩	૪૨	૪૧	૪૦	૩૯

આ રીતે અથવા આડા અવળા મરજી કાવે તે રીતે આકડા ગોઠવે છે અને પછી તેમાં જ લખે છે. આ રીતે આ આકડાની પરિભાષામાં ‘પંડિતજી’ આ રીતે લખાય:

‘૩૦, ૪૩, ૧૩, ૩૯, ૧૬, ૩, ૪૦’

આમાં અક્ષર પૂરો થયે પૂર્ણ વિરામ મુકે એટલે વાંચવામાં સુગમતા જળવાય.

એ ઉપરાંત બીજી પણ આકડાની પરિભાષાઓ હોય છે. તેમાં અમુક પુસ્તક પસંદ કરે અને તેનાં પાનાં નક્કી કરે. તે પાના પરનો અમુક અમુક શબ્દ એમ લખે. તને યાદ છે નટવર! આપણે પેલા પ્રાણજીવનના કેસમાં એવીજ આકડાની પરિભાષાનો

ઉકેલ કરવો પડ્યો હતો તે ?

‘અરે હારે ! એ તં કેમ ભૂલી જવાય ?’ મહેં કહ્યું. ‘એ આ રીતે હતો :

૫૩૨, ૨ • ૧૬૮, ૨૪૮, ૨૫૯ • ૨૫૦, ૨૫૨,

૨૫૩, રંગપુર પ્રાણુલવન ૯૭ • ૭૧, ૭૨, ૭૩,

હવે એના પરથી શું સમજી શકાય ? પંડિતજી !

‘કેંજ નહિ.’ પંડિતજીએ જવાબ આપ્યો.

‘અને છતાંયે એ ટુંકો સંદેશો એક માણસના મરણની આગાહી રૂપ હતો. અમે એનો ઉકેલ શોધવા ખૂબ મહેનત કરી હતી.’

‘પછી શી રીતે શોધી કાઢ્યો ?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

એને માટે અમે ગુજરાતી ભાષામાં છપાતાં પુસ્તકો વિશે પહેલાં વિચાર કર્યો. નં ૫૩૨ એ પાનનો નંબર છે. પછીનો ૨ એ કોલમ બતાવે છે. એ નિર્ણય કર્યા પછી અમે ડબલ કોલમમાં છાપેલાં મોટાં પુસ્તકોની ગણતરી કરી ગયા. મહાભારત, રામાયણ, શબ્દકોષ અને ભાગવતમાંથી છેવટે જ્યંતની ચચનાથી ભાગવત લક્ષમાં લીધું અને તે કષ્ટ સંસ્થાનું તે ઉપર નજર દોડાવી. વધારે વપરાશમાં કયું હોય શકે તે શોધી કાઢ્યું અને છેવટે સસ્તા સાહિત્યના પ્રકટ કરેલા ભાગવતના ૫૩૨ માં પાનના બીજા કોલમમાં એ છૂપી પરિભાષાનો ઉકેલ જડ્યો. એક પછી એક શબ્દો ગણ્યા અને ગોઠવ્યા તો આખો સંદેશો નીચે મુજબ વંચાયો :

દયાળુ, શક્તિ હોય તો રક્ષા કર.

રંગપુરમાં પ્રાણુલવનનો ભયંકર

કાળ આ બધો છે.

ઘોલો, આ ભેભમાં ઉતરે એવું છે ?

‘જરા પણ નહિ.’ પંડિતજીએ કહ્યું : ‘છતાંયે પ્રયત્ન કરીને-ભેજુ’ કસીને એનો તમે ઠીક ઉકેલ ત્રાઢી શક્યા.’

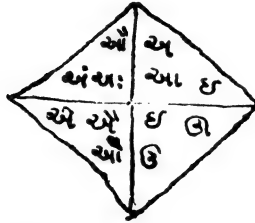
‘ગુન્દાઓ શોધી કાઢવામાં એવા ઉકેલની ખાસ આવશ્યકતા

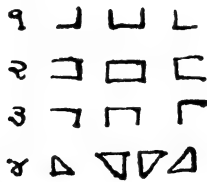
છે.' મહે' કહ્યું. 'વસુમતિ' માં આ બધું મહે' વિગતથી લખ્યું છે.'

'એ ઉપરાંત ભૂમિતિની પરિભાષા પણ હોય છે.' જયતે કહ્યું. 'એ સમજવી થણી અથરી પડે છે. એની એક સામાન્ય ગોઠવણ આ રીતે થઈ શકે:

ક ખ ગ ઘ	ડ ઢ ણ ત	મ ય ર લ
ડ ચ છ જ	થ દ ધ ન	વ શ ષ સ
ઝ ના ટ ઠ	પ ફ બ ભ	હ ળ ક્ષ ફ

આના ચાર વિભાગ થાય.

હવે નેટલાસો અક્ષર હોય તેટલા ટપકાં તે તે આકૃતિમાં ગોઠવેા. આ પરિભાષામાં 'પંડિતજી' આ રીતે લખાય.

‘આ ભતની ભૂમિતિની આકૃતિઓ ઉપરથી સંદેશો શોધી કાઢતાં અથવા એ પ્રકારની પરિભાષાનો ઉકેલ ગોઠવતાં ભેભનું દહીં થઈ જાય છે.’

‘અને જ્યંત! એ બધાને ટપી જાય એવી પેલી તાડવન્ટ્યની પરિભાષા યાદ છે કે નહિ?’ મ્હેં સંભારી આપ્યું.

‘વાહ રે! એ કેમ ભૂલાય? પૈલા માણુપુરના દેશાષ્ટએ મને તાડવન્ટ્યનાં ચિત્રો આપ્યાં ત્યારે એ સંદેશો ભાગ્યે જ વંચાયો હતો પણ એની પાછળની ખંત અને અભ્યાસને થોગે એ સંદેશો વાંચવા હું શક્તિમાન થયો હતો.’

‘અને એની જ મદદથી ગુન્હેગારને પકડી શકયો હતો.’ મ્હેં ઉમેર્યું.

‘એના નમૂના આ રહ્યા;

ક્રી ક્રી ક્રી ક્રી ક્રી ક્રી ક્રી

ક્રી ક્રી ક્રી ક્રી ક્રી ક્રી

ક્રી ક્રી ક્રી ક્રી

‘આંમાનો પહેલો નમૂનો ‘અહીં જલદી આવો’ બીજો ‘આવ જયા આવ’ અને ત્રીજો ‘નાજી’ એમ જણાવે છે. એમાં વારે, વારે આવતી ‘અ’ ની નિશાની

ક્રી

ઉપરથી એનો ઉકેલ શોધી કાઢ્યો હતો. એની એકે એક નિશાની તાડવન્ટ્ય કરતા માણુસની છે.’

‘ઘણું નવાઈ જેવું.’ પંડિતજીએ કહ્યું.

‘એનો વિગતવાર ઉકેલ મહેં ‘તાંડવ નૃત્ય’ ની વાતમાં આપેલ છે તે તમારી પુરસદે બેઠ જબે ઐટલે એ પરિભાષા સમજી શકાશે. પંડિતજી! એમાં માણસ નાચતું ફરતું હોય એવી રીતનું ચિન્હ કાઢી તેના હાથ પગના જુદા જુદા આકાર પરથી અક્ષર નક્કી કરવામાં આવ્યા છે અને એવી હારની હારથી સંદેશો મોકલી શકાય છે.’

‘અને આ ભતની પરિભાષા બધાનાર એકમાંથી અનેક પોતાની મરજીમાં ફાવે તેટલી, સહેજસાજ ફેરફાર કરીને પણ બનાવી શકે છે.’ જ્યોતે ઉમેર્યું.

‘પરિભાષા તૈયાર કરવી સહેલી છે તેટલી તેનો ઉકેલ નથી, સહમજ્યાને પંડિતજી? આપણે વાત વાતમાં પાંચ છ ભતની પરિભાષાઓ બેઠ પણ એ દરેકનો ઉકેલ કરવાનો આપ્યો હોય તો દહાડાના દહાડા વીતી જાય!’ મહેં કહ્યું.

‘તારી વાત ખરી છે નટવર! આવી વિવિધ પ્રકારની પરિભાષા બધાનાર અને ઉકેલનાર ભેજાંની કિંમત તે સિવાય અંકાય જ નહિ ને!’

*

*

*

‘આપણે છૂપી પરિભાષાઓ વિષે વિવેચન કરી ગયા.’ જ્યોતે કહ્યું: ‘એમાં જણાવ્યા ઉપરાંત બીજી અનેક પ્રકારની પરિભાષાઓ ગુન્હેગારો વાપરે છે. જેવું જેવું ભેજું તેવી તેની શોધ. જે ગુન્હેગારનું ભેજું ઘણું જ ફળદ્રુપ હોય છે તે સારી ભતની ઘણી જ અટપટી અને બહુ જ અઘરી પરિભાષા શોધી શકે છે. જેનો થટતો ઉકેલ શોધી કાઢવામાં આપણા કરતાં થે નિપુણ ગુન્હાશોધકોના મગજનું તેલ સાવ ખૂટી જાય છે, છતાં એ બધી પરિભાષાઓનો ઉકેલ અને નિકાલ વિશાળ અનુભવ, અસમાન્ય જ્ઞાન, અવિરત શ્રમ અને અખંડ શ્રદ્ધા માગી લે છે.’

‘ઐ વાત ખરી.’ મ્હેં કહ્યું.

‘અને ઐ ઉપરાંત જૂપી શાહીઐ પલ્લુ આવે છે.’ પંડિત-
જીઐ સૂચના કરી.

‘ઐ વિષય પર જ હું હમણાં આવવાનો હતો.’ જ્યંત
ભાઈઐ: ‘જૂપી શાહીઐ ભતભતની છે પલ્લુ તે સર્વેમાં સારામાં
સારી શાહી તો દૂધ છે. ઐનાથી કારા કાગળ ઉપર અથવા
ખીજી શાહીઐ લખેલા સાધારણ કાગળની વચ્ચે રહેતી કારી
જગ્યામાં લખે છે અને તે મોકલી આપે છે. સાદા કાગળ
ઉપર લખીને તદ્દન કારો કાગળ મોકલ્યો હોય તો ઐના પર
તરત જ ધ્યાન ખેંચાય છે કે તેનાપર જૂપી શાહીથી લખાયું
હશે; પલ્લુ જ્યારે સાદી ઇમારતવાળા સારી રીતે શાહીથી
લખેલા કાગળની વચ્ચેની કારી જગ્યામાં જૂપી શાહીથી લખ્યું
હોય છે ત્યારે તે શોધી કાઢવું થણુંજ મુશ્કેલ થઈ પડે છે અને
ઐવા કાગળો કાંઈ પલ્લુ પ્રકારનું ધ્યાન ખેંચ્યા સિવાય પસાર
થઈ જાય છે. છતાંયે ચક્રાર અધિકારી અથવા નિજણાત સાદા
કાગળને પલ્લુ આ ભતની પરીક્ષા કર્યા સિવાય પસાર કરતો નથી.’

‘દૂધ સિવાય ખીજી શાહીઐ કંઈ કંઈ ભતની હશે?’
પંડિતજીઐ પૂછ્યું.

‘લીંબુનો રસ, નારંગીનો રસ અને કાંદાનો રસ ઐ પલ્લુ
જૂપી શાહીઐ તરિકે સાફ કામ કરે છે. દૂધ અથવા કાંદાના
રસથી લખવા માટે ગમે તેવી સ્ટીલ કે કલમ ચાલી શકે છે,
પલ્લુ લીંબુના રસ અને નારંગીના રસથી લખવા માટે જરૂરી
કલમ અથવા સોનાની કે કટાઈ ન જાય ઐવી સ્ટીલ બેઝમે
છે. આ ભતની શાહીથી લખેલી ઇમારતને સાદી આંચ-દેવતા
ઉપર ધરવાથી દેખાઈ આવે છે. લીંબુથી લખેલા અક્ષરો કાગ-
ળને પાણીમાં ઓળવાથી પલ્લુ વાંચી શકાય છે. ઐ સિવાય
હરડેના આઝા પાણીથી લખેલા અક્ષરો નરી આંખે દેખાતા

નથી. એના ઉકેલને માટે એ કાગળને હીરાકસીના આજા મિશ્ર-
લુમાં ભાળવો. બેઠકે અથવા કાગળને રહેજ બીનો કરી, એના
ઉપર હીરાકસીવાળો હાથ ફેરવવો. બેઠકે કે હીરાકસીની લુકી
છાંટવી. બેઠકે-એમ કરવાથી અક્ષરો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે. એ
ઉપરાંત સુરાખારના મિશ્રલુથી કારા કાગળ ઉપર લખીને મોકલવી
શકાય છે. આછી આંચ અથવા પાણીમાં એ લખાણનો પત્તો
ખાતો નથી. એના ઉકેલને માટે કાગળને મીલુબત્તી ઉપર ભાળવો.
બેઠકે અને જે જગ્યાએથી શરૂઆત કરી હોય તે ભાગ પહેલે
સળગાવવો. બેઠકે. સુરાખારના અક્ષરો ધીમા બળીને સ્પષ્ટ
દેખાશે.’

‘આ દિસાએ તો જૂપી પરિભાષા કરતાં જૂપી શાહી
વધારે ભયંકર છે.’ પંડિતજીએ કહ્યું.

‘જરૂર. પણ બે તે સાદી ઇમારતવાળા નિર્દોષ દેખાતા
કાગળ ઉપર વચ્ચેની કારી જગ્યામાં વપરાઈ હોય તો.’ જ્યતે
કહ્યું: ‘પછી એ પ્રકારનો ઉપયોગ કળી શકવો મુશ્કેલ હોય છે
અને કે પછુ શંકા ઉપજાવ્યા સિવાય એ ચકોર આંખને
છેતરીને પસાર થઈ જાય છે તે એની ખૂબી છે. જૂપી પરિભાષા
દેખી શકાય છે અને એના ઉકેલ શોધવા માણસ પ્રેરાય છે,
પછુ આ જૂપી શાહીઓ અદસ્ય રહીને એવું તો ભયંકર
કામ કરે છે કે ન પૂછો વાત!’

‘અને જૂપી પરિભાષા તથા જૂપી શાહી એ એના જ્યાં
અયોગ થાય ત્યાં તો હેરાનગતિની હદ આવી રહે!’ મ્હેં ઉમેર્યું.

‘જૂપી શાહીઓ વિષે આટલું વિવેચન પુરતું છે. હવે
આપણે લોહીપરીક્ષા વિષે વિચાર કરીએ.’

‘લોહીપરીક્ષા?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘હા. જી.’ જ્યતે કહ્યું: ‘એ ગુન્હાશોષનમાં અગત્યનો વિભાગ
છે. ઘણી વખત એવું બને છે કે આપણી તપાસમાં અમુક ડાખ

આપણી નજરે પડે છે. હવે એ ડાઘ શાનો છે તે બે બહુ શકાય તો આપણું કામ થણું જ સરળ થઈ પડે. એ ડાઘ કોઈ ચીજનો છે કે લોહીનો છે? કોના લોહીનો છે, માણસના કે બીજા માણીના? એ પ્રશ્નો ઘણા અગત્યના છે અને તેનો નિકાલ કરવાને લોહીપરીક્ષા ઘણી ઉપયોગી છે.’

‘એ વાત ખરી.’ પંડિતજી બોલ્યા.

‘એટલે જ્યારે તપાસ કરતાં કોઈ પણ એવો શંકારપદ ડાઘ જણાય તો તેની પરીક્ષા કરવી પડે છે. એ ડાઘ શાનો છે? લોહીનો છે? માણસના કે જનવરના? અને કેટલા વખત થયાં પડ્યાં હશે? આ ચાર સવાલના જવાબ મળે તો કામ થણું જ સરળ થાય છે.’

‘એ શી રીતે મેળવી શકાય?’ પંડિતજીએ વચ્ચે જ પૂછ્યું.

‘એની પદ્ધતિ છે. એવી જાતનો ડાઘ બે ચાકુ કે છરી પર પડ્યો હોય તો એને ગરમ કરવાથી જણાઈ આવશે કે એ શાનો ડાઘ છે. બે લોહીનો ડાઘ હશે તો એ ઉખડી પડશે અને બીજા કશાનો હશે તો વળગી રહેશે. એ સિવાય સામાન્ય રીતે સરખા લાગતા ડાઘને તપાસવા માટે ‘એમોનિયા’—નવસારના આછા પાણીમાં ઓળવાથી બે તે લોહીનો ડાઘ હશે તો તેનો રંગ બદલાશે નહિ પણ એ બીજા કશાનો—ફળફળાદિ કે એવા પ્રકારનો હશે તો એનો રંગ બદલાઈને લીલાશ પડતો થઈ જશે.’

‘પણ માણસનું કે જનાવરનું લોહી શી રીતે જણાય?’ પંડિતજીએ સવાલ કર્યો.

‘એ બહુવા માટે એ ડાઘવાળી ચીજ અથવા કાપડના ટુકડાને ‘ગોટાસીયમ સાયનાઇડ’ના પાણીમાં ઓળવે બેઘડી. એ રીતે ઓળવાથી બે લોહીના ડાઘ હશે તો ‘ઓક્સીજન’ના નાના પરપોટા તેમાંથી નીકળશે. પરપોટા થોડા નીકળે તો

માણસના લોહીનેા ડાઘ છે એમ સમજી શકાય છે. માણસના લોહી કરતાં બનવરના લોહીના ડાઘમાંથી એછા પ્રમાણમાં ઑકસીજન છૂટે છે. એ પૂરેપૂરી રીતે બાલુવા માટે એકાદ એ વખત પ્રયોગ કરી જોવાની જરૂર છે.’

‘એ વાત ખરી.’ પંડિતજીએ કહ્યું : ‘આ રીતે આપણે કાલેજ પ્રયોગ કરી જોઈશું અને જોકે વચ્ચેના દરેક સમજી લઈશું એટલે પછી પ્રસંગ આવ્યે મુંઝાવાનો વખત ન આવે.’

‘એજ શીખવાની મુખ્ય ચાવી છે.’ જયંતે કહ્યું : ‘અને ગુન્હાશોધનની કલા એ ઠંડે કલેજે વાતો કરીને શીખી શકાતી નથી પણ એ બાલુવા માટે પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને અનેક પ્રયોગની જરૂર છે.’

‘એ વાતને હું ટેકા આપું છું.’ મહેં ઉમેર્યું.

*

*

*

‘અત્યાર સુધીમાં આપણે ચાર બાબતોની ચર્ચા કરી ગયા.’ જયંતે કહ્યું : એક તો આગળાંચોની છાપ અને તેની વર્ગીકરણ પદ્ધતિ, બીજી : છૂપી પરિભાષાઓ, ત્રીજી : છૂપી શાહીઓ અને ચોથી : લોહીપરીક્ષા.

‘જરાજર છે.’ પંડિતજીએ કહ્યું : ‘અને એ ચારે બાબતોમાં મહેંને બહુ જ રસ પડ્યો. દરેક ઉગતા ગુન્હાશોધકને એ ઘણી જ ઉપયોગી છે.’

‘હવે આપણે ગુન્હાશોધનમાં ઘણી જ ઉપયોગી છતાં દેખીતી રીતે તદ્દન નજીવી લાગતી બાબતો વિષે વાત કરીએ.’ મહેં સૂચના કરી.

‘એ બાલુવવાને અંગ્રેજીમાં Clue એ સારો શબ્દ છે. એનો ગુજરાતી પર્વાય શબ્દ હજી થોભતો બાકી છે.’ જયંતે જણાવ્યું : ‘પણ એને માટે માટે ભાગે મહેં ‘નિશાની’ શબ્દ વાપર્યો છે અને તેનાથી થકાવી લીધું છે. બેઝેકે બનેલો

અર્થમાં આસમાન જમીનનો તફાવત છે.

‘ઐટલે ?’ પંડિતજીએ પ્રશ્ન્યું.

‘ઐટલે એમ કે નિશાની શબ્દથી ઐટલું જ જ્ઞાત થાય છે કે એંધાણ અથવા છાપ; જ્યારે ‘કલ્પ’ ઉપરથી ગુન્હાને લગતી નજવી નિશાની અથવા પુરાવો : જે દેખાતો નજવો હોય પણ ગુન્હા-શોધનમાં પુષ્કળ ઉપયોગી હોય. દાખલા તરિકે એક પ્યાલા પર પડેલી આંગળાની છાપ. એ દેખાવે સાધારણ માણસને નિરપ-યોગી લાગે પણ તેની યોગ્ય મદદથી ગુન્હેગારને તરત જ પકડી શકાય એ મહેં કહેલું જ છે.’

‘જરાબર.’ પંડિતજી ઔલ્યા : ‘એવી નિશાનીઓ ઘણી-વાર નજવી હોય છે છતાં એના ઉપર કેટલીક વખત તો બહુ જ મહત્ત્વ અપાતું બોધકો છીએ એનું શું કારણ ?’

‘ખીજું’ કાંઈ જ નહિ પણ એ અત્યંત મહત્ત્વની ચીજો છે એ જ. ગુન્હાશોધનમાં એ દેખીતી નજવી ચીજો ઘણા અગ-ત્યનો ભાગ બજવે છે. ગુન્હો થયો હોય ત્યાંથી માણસની ટોપી જડે છે અને એ, ટોપી ઉપરથી ગુન્હેગાર તરત જ પકડાય છે એ તો તમે માની શકશો, પણ એ જ રીતે એક સ્થળે ખૂન થયું અને મૃત મનુષ્યના હાથમાંથી ખૂનીના વાળ મળી આવ્યા. વાળ એ ચાર જ હતા, છતાં એની મદદથી ગુન્હેગાર પકડતાં વિશ્વંજ ન થયો.’

‘એ શી રીતે ? પંડિતજીએ પ્રશ્ન્યું.’

‘એનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરનાર કહી શકે કે એ વાળ કાના છે, કેવા માણસના છે, તેની ઉમ્મર કેટલી હશે અને સ્વભાવ કેવો હશે. ખરી રીતે ગુન્હાશોધનમાં આવી નજવી દેખાતી નિશાનીઓ ઘણી ઉપયોગી નીવડે છે અને ગુન્હાશોધકે એ સર્વે જરાબર બોધને પોતાનો ત્વરિત નિર્ણય કરી લેવાનો હોય છે, અને તે મુજબ તેને પોતાની તપાસ કરવાની હોય છે.’

‘આ દિશાએ તો ચુંદાશોષકને વિવિધ અનુભવ અને વિશાળ જ્ઞાન હોવું જોઈએ.’ પંડિતજીએ કહ્યું.

‘જરૂર. એનું સામાન્ય જ્ઞાન ઘણા જ ઉંચા પ્રકારનું હોવું જોઈએ. એને ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ખગોળ, ખનીજ, ભૂતળ વગેરે દરેક પ્રકારનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તને યાદ છે ને નટવર ? મહેં જ્યારે રંગપુરનો ઇતિહાસ રામરાવને કહેવા માંડ્યો ત્યારે એની શી સ્થિતિ થઈ હતી તે ?’

‘એનું મોઢું હસવા જેવું થઈ રહ્યું હતું. એને બિચારાને ખબર ન હતી કે ઇતિહાસનું જ્ઞાન કેટલું ઉપયોગી હતું.’ મહેં કહ્યું.

‘એ જરા વિગતથી સમજાવો તો ઠીક.’ પંડિતજીએ મહેને કહ્યું.

‘વાત એમ છે કે અમારી પાસે રંગભુવનના માલિક પ્રાણ-ભુવનદાસના ખૂનને લગતો કેસ આગ્યો હતો. એ જ કેસ પોલિસ તરફથી ઇન્સપેક્ટર રામરાવ તપાસતા હતા. અમે જન્ને પક્ષે મોટે ભાગે સાથે કામ કર્યું. પણ જન્નેનાં અનુમાનો તદ્દન જુદાં હતાં. રામરાવ માનતા હતા કે ખૂની સાયકલ પર બેસીને નાસી ગયો હતો જ્યારે અમારી માન્યતા જુદી હતી. અમારી માન્યતા પૂરવાર કરવા માટે રંગપુરનો ઇતિહાસ જરૂરી હતો. રંગપુરના ઇતિહાસમાં એવી વાત આવતી હતી કે એક પુરાણ કિલ્લામાં ત્યાંના સુબાએ એની સામે દિલ્હીથી મોકલેલા લશ્કરના સેનાપતિને બોલાવીને પુરી દીધી હતી અને એનો કાંઈને વર્ષો લખી પત્તો લાગ્યો ન હતો. એ ઉપરથી અમે એમ માનતા હતા કે, પ્રાણભુવનદાસનું ખૂન થયું ન હતું. પણ તેને મારવા આવનાર ખૂનીનું પ્રાણભુવનદાસે ખૂન કર્યું હતું અને તે પોતે પેલા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ભોંયરામાં-જેની માહિતી બહુ જ થોડા માણસોને હતી તેમાં-ભરાઈ બેઠો હતો અને એ હકીકત છેવટે અમારી આંધાઈ મહેનતને પરિણામે ખરી હતી એમ અમે પૂરવાર કરી

શકયા હતા. આ કેસને લગતી સંપૂર્ણ વિગતવાર હકીકત 'વસુમતિ' માં આપવામાં આવી છે અને તે વાંચી જવાથી તને થણું બાણવાનું મળી આવશે.'

‘ઠીક.’

‘સામાન્ય જ્ઞાન બાબત એ જ પુસ્તકમાં પ્રો. ચેટરજી વિષે વાત કરતાં રાબ રવિનગાનું શંકૃતલાપત્રલેખનનું ચિત્ર ફેટલી કિંગમે વેચાયલું એ વિગત ફેટલી ઉપયોગી થઇ પડેલી તે જાણવું છે. એ સામાન્ય જ્ઞાન ઉપરથી પ્રોફેસર ચેટરજીની આર્થિક સ્થિતિ વિષે સંપૂર્ણ ખ્યાલ બાધી શકાયો હતો.’

‘અર્થાત્ નજીવી દેખાતી વિગત પણ ઘણી ઉપયોગી થઇ પડે છે, એટલે તેના ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપવું બેઠએ.’ પંડિતજી બોલ્યા.

‘ચોક્કસ.’ જયંતે કહ્યું: ‘એક કેસમાં એક માણસ પોતાના તબેલાના દરવાજા પર આ બતના નાચતાં માણસોનાં ચિત્ર જુએ છે :

‘એ બેઠને એની સ્ત્રી ભયભીત થઇ બચે છે. તેથી એના તરફ એનું ધ્યાન ખેંચાય છે અને છતાં કેં કરી શકાય તે પહેલાં એની સ્ત્રીનું ખૂન થાય છે. એ નિશાનીઓના ઉઠેલથી અલબત્ત, ખૂનીને ઓલાવી શકાય છે, છતાં ઉતાવળ થઇ હોત તો ભયંકર પ્રકાર બનતો અટકત.’

‘એ મહે’ વાંચ્યાનું મહે યાદ છે ખરું.’ પંડિતજી માથું અંજવાળતા બોલ્યા.

‘તરિવ વૃત્ય’ વાળાં કેસમાં ‘મહે’ યાદ આપી. ‘મહે’ જાણીએ. એ નિશાનીઓ ફેળીતી તદ્દન નંજીવી હતી.

છતાં ગુન્દાશોધનમાં ઘણી જ ઉપયોગી થઈ પડી. કેટલીક વખત કૈંદળીને તેના પર બ્લોટિંગ મૂક્યું હોય છે, સાધારણ ટેવ મુજબ બ્લોટિંગ મૂકાયું હોય, મૂકનારને ખબર પણ ન હોય છતાં એના પર નિશાની રહી જાય છે અને ગુન્દાશોધનમાં એ મુદ્દાની વિગત થઈ પડે છે. એક કેસમાં અમારા હાથમાં એવું જ એક બ્લોટિંગ આવેલું. એના પર અનેક છાપ હતી છતાં તાજી છાપ એક તારને લગતી હતી અને તેમાં પણ છેલ્લા પાંચ શબ્દો સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ દેખાતા હતા. Stand by us God's sake એ છેલ્લા શબ્દો હતા અને તેમાંના પહેલા ત્રણ અસ્પષ્ટ હતા છતાં અર્થ સ્પષ્ટ હતો. અમે ગુન્દેગાર એક જોતા હતા પણ આ વાક્યોમાંનો us શબ્દ સ્પષ્ટ બતાવતો હતો કે ગુન્દેગારનો કોઈક સાથીદાર છે એટલે ગુન્દેગાર એક નહિ પણ એ છે. આ એકજ વિગતની મદદથી એ કેસમાં અમને મોટો ભાગે સફળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી.'

‘અને ‘જોવાતો જોલાડી’ એ નામથી મ્હેં એ કેસને વિગતવાર રજૂ કર્યો છે.’ મ્હેં જણાવ્યું.

‘એક કેસમાં મ્હારે હાથ દરજીનું ખીંચ આવેલું તેના ઉપરથી મ્હારી તપાસ ઘણી સરળ થઈ.’ જન્યો કહ્યું.

‘શી રીતે?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘વાત એમ બની કે સર મથરાદાસની નવ્વીતી રેસની જોડી ચંદ્રકળા ગૂમ થઈ ગઈ હતી. કર્જન કપમાં એ ઉતરનાર હતી અને જો વખતસર ન જડે તો સર સાહેબને પારાવાર નુકસાન થાય એમ હતું. ચંદ્રકળાના ટ્રેનર સમરસેનનું પૂન થયું હતું.’ મ્હેં વિગતવાર કહેવા માંડ્યું. ‘સમરસેનના ખીરસા માંથી દરજીનો આક્રોડ મળી આવ્યો અને તેના આધારે એ આજો કેસ સરળ થઈ ગયો. એ આક્રોડવાળા દરજીએ જણાવેલું અખમલનું પોલીસે એની સ્ત્રીને મળ્યું ન હતું એટલે વધુ તપાસ

કરતાં જણાયું કે એ ટ્રેનર દરજ્જાએ જણાવેલા નામે બીજા ઠેકાણે રહેતા હતા. ટ્રેનર તરિકે પૂનામાં અને દરજ્જાએ જતાવેલા નામથી મુંબાઈમાં એમ બે ઘર હતાં, અને તેની બે સ્ત્રીઓ હતી. મુંબાઈવાળી સ્ત્રી ઘણી ખરચાળ હતી અને એ ખરચને પહોંચી વળવા માટે આડા ધંધા કરવા માટેલા, ટ્રેનર ચંદ્રકાને નસાડવાનું કાવતરું રચેલું અને એમ કરવા જતાં એ પોતે જ ચંદ્રકાને હાથે મરી ગયેલા. એનું પૂન કરનાર ચંદ્રકા થોડી હતી, એ અમારા દરેક અનુમાનને બંધબેસતી વિગત હતી. આ સર્વ વિગત અમને દરજ્જા બીજા હાથ લાગવાથી જ મળી આવી. સામાન્ય રીતે તેને કેસ સાથે કે જ સંબંધ ન હતો. પણ દેખીતી રીતે નજીવી લાગતી ચીજ નિજાણાતની નજરે ઘણી ઉપયોગી હોય છે એ સિદ્ધાંત સુજળ કામ લેતાં એ ઉપયોગી ઠરી.’

‘કેટલીક વખત અનેક ચીજ હોય અને એકનો અભાવ હોય તે પરથી પણ થોડા અનુમાન દોરવું બેઠકો. દાખલ તરિકે એક માણસ મરી ગયો-એનું પૂન થાય છે અને એને બાળી દેવામાં આવે છે. બાળી ગયેલી રાખમાંથી બટન જડે છે, કેક ગઢા ગઢાવાળી રાખ જડે છે, એના પાટલુનના પટાનું બકલ જડે છે. એ બધાં પૂરવાર કરે છે કે એનું પૂન કરવામાં આવ્યું છે, અને એને બાળી દેવામાં આવ્યો છે પણ એ બધું થે જડવા છતાં હાડકાં જડતાં નથી એ શું જતાવે છે? હાડકાંની રાખ થઈ ગઈ? એ સંભવિત છે? એ એક જ મુદ્દો વિરૂદ્ધ બધ છે અને જતાવી આપે છે કે એનું પૂન થયું નથી અને એને બાળી દેવામાં આવ્યો નથી પણ એ જીવતા છે.’

‘ખરી વાત. પૂરો વિચાર કરે તો જ એની ખબર પડે.’

‘પણ સમગ્ર દષ્ટિએ વિચાર કર્યા વિના ચાલે શી રીતે? આવાં જ અનુમાનથી અમે એ કેસમાં સફળ થયેલા.’

‘એમ?’

‘હા જી.’ મ્હેં કહ્યું: ‘અને એ મરી નથી ગયો. પણ જીવતો છે એ નિર્ણય ક્યાં પછી અમે ઇન્સ્પેક્ટર જમશેદજીની ભારે મબક કરેલી. એમણે અમને બનાવવા ધારેલા પણ એ પોતે જ બની ગયા. અમે પરાજની હોળી ચેતાવી એમની તથા એમના સિપાઇઓ પાસે ‘આગ લાગી રે! આગ લાગી! ધાબે! ધાબે!’ ની બૂમો પડાવી. દોડધામ થઇ રહી અને એ સ્ત્રીઓને જેનું ખૂન થવાનું કહેવાનું હતું તે રતનજી કૉન્ટ્રેક્ટર છૂપાવાની જગ્યાએથી બહાર આવી લાગ્યા. એમણે સીફતથી પોતાનાં જૂનાં કપડાં અને પાટલુનનો પટો તથા ભંડારનાં એ ત્રણ બચ્ચાં ઉપર લાકડાં સીંચીને બાળી મૂક્યાં ને પોતાનું ખૂન થયું છે એવું બતાવવાનો તેમજ ખૂની તરિકે બિચારા એક નિર્દોષ સોલીસીટર દયાજી ભીસ્મીને ફાસીને માંચડે ચઢાવવાનો ત્રાગડો રચેલો પણ તે આ એક જ વિગતને અભાવે અટકી પડ્યો અને પોતે પાથરેલી બળમાં એ પોતે જ ફસાઇ પડ્યા.’

‘એ પણ ઠીક.’ પંડિતજી ભાદમા.

‘એ હકીકત વિગતવાર બેવી હોય તો ‘કૉન્ટ્રેક્ટર’ એ નામના કેસમાં આપી છે.’ મ્હેં કહ્યું.

‘વહેતા પાણીની શોધ તરિકે એક કેસ થયો બણીતો છે.’ જયંતે કહેવા માંડ્યું.

‘એ વળી કઇ બતની શોધ?’ પંડિતજીએ પ્રશ્ન્યું.

‘એ કેસમાં પાણીનો લોટો ઉધા પાડવામાં આવેલો અને કહેલું કે મરનારનું લોહી જે રીતે વહીને એકઠું થયું હશે તે જ રીતે આ પાણી પણ વહીને એકઠું થશે.’

‘પછી?’

‘એમ જ થયું. પાણી જ્યાં એકઠું થયું તે જગ્યાની લાદી ઉભેડી નાંખી એટલે ત્યાં આગળ સફાઇ ગયેલા લોહીની ચોપ-

હીએ મળી અવી. એ એક જ મુદ્દો ખૂન પૂરવાર કરવાને પૂરતો હતો. ખૂનીએ પુષ્કળ સાવચેતી રાખી હતી, એ પોતે છૂપી પોલિસમાં હતો. એણે ખૂનીના શરીરના અર્ધા અર્ધા રેત-લેના ટુકડા કરીને નદીમાં નાંખી દીધા હતા, એના માથામાં સીસું પુરીને બર નદીમાં ફેંકી દીધું હતું અને એના એ પગ પારસલની પેઠે સીવીને કાષ કૂવામાં ફેંકી દીધા હતા. મરના-રના ઘરમાં દોઢ મહિનામાં પંદર વખત જઈને એ મીલુબત્તી સંજગાવી આવ્યો હતો, ઘડિયાળને ચાવી આપી આવ્યો હતો અને એ મરનાર જીવતો છે એવા અનેક પુરાવા ઉભા કરી આવ્યો હતો. ત્યારબાદ એના મરણની વાત બહાર આવ્યા પછી ‘હું એના ખૂની છું’ એવો એક દાઝડિયા પાસે એકરાર પણ કરાવી ચૂક્યો હતો અને એને યમસદન પહોંચાડી ચૂક્યો હતો, છતાં આ એક જ પુરાવો બાકી રહી ગયો હતો, તેણે લાદી સાફ કરી હતી અને એક એક વિગતનો વિચાર કરી પોતાનો ગુન્હો છૂપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ વહેતા પાણીથી લોહી એકઠું થયેલી જગ્યા જણાઈ આવશે અને લાદીની ફાટમાં થઈને નીચે ગયેલું લોહી એના ગુન્હો દેખાડી આપશે એ વાતનો એને સ્વપ્નને પણ ખ્યાલ આવ્યો ન હતો છતાં એની હાજરીમાં જ એ પ્રયોગ થયો અને એ પકડાયો, પછી એણે પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કર્યો.’

‘એ દિસાએ તો નજીવી ચીજો પણ ગુન્હાશોધનમાં બારે ઉપયોગી છે.’ પંડિતજી બોલ્યા.

‘જરૂર, અને તેથી તો ગુન્હાના સ્થાનને એની એ સ્થિતિમાં રાખવાની દરેક પોલિસ અધિકારીની ફરજ છે. લુગડાનો નાનો સરખો કકડો, વાળ, વટેલુ જટન, આંગળાની નિશાની, બૂટ ધરનો કાદવ, કાંગળના કકડા, બ્લોટીંગ વગેરે નજીવી લાગતી ચીજો ગુન્હાશોધનમાં એટલો બધો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે કે

તેની કલ્પના પણ સીધારણુ માણસને ન આવી શકે.’

‘પણ એ દરેકનો ઉપયોગ શી રીતે કરી શકાય ?’

પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘એ તો અનુભવે જ શીખી શકાય. એ દરેકનો ઉપયોગ ગુન્દાના પ્રકાર મુજબ જુદો જુદો હોય છે. એમને માટે એક સરખો કાયદો અથવા એક સરખી વ્યાખ્યાઓ આપવી મુશ્કેલ છે.’

‘જતા સામાન્ય જ્ઞાન અને તેનો ઉપયોગ એ અગત્યની વસ્તુ છે.’ મહેં કહ્યું : ‘એનો અભાવ અનેક વિગતો મોજુદ હોવા છતાં ઉકેલનો અટકાવ કરે છે. જે વાત એક નિષ્ણાત જોઈ શકે છે એ જ વાત બધી વિગતો જોવા છતાં પણ ખીજને દેખાતી નથી એનું કારણ પણ કેટલીક વખત એજ હોય છે.’

‘સુક્ષ્મદર્શક કાય પણ ગુન્દાશોધનમાં ઘણો ઉપયોગી છે. આવી વિગતો એનાથી તપાસતાં ઘણી મુદ્દાની વાતો બહાર આવે છે. ખાસ કરીને ફોજારીને લગતા ગુન્દાઓમાં એ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે.’

‘એમ ?’

‘હાજી.’ મહેં કહ્યું : ‘એ જાતના ગુન્દાઓમાં મોટે ભાગે કંમેરા અને સુક્ષ્મદર્શક કાયનો જ ઉપયોગ થાય છે.’

‘એ વિષે આપણે હવે પછી ચર્ચા કરીશું.’ જમતે જણાવ્યું.

*

*

*

‘તદ્દન નજીવી લાગતી વસ્તુ કે નિશાન ગુન્દાશોધનમાં કેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એ આપણે જોઈ ગયા. હવે સુક્ષ્મ અસંગતિ પણ દુર્લભ કરવા જેવી હોતી નથી. ગુન્દાશોધનમાં એ કેવો ફાળો આપે છે તે જોઈએ.’ જમતે કહ્યું.

‘અસંગતિને પણ ગુન્દાશોધનમાં સ્થાન છે ?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘એને ન હોય એમ તમે માનેા છે?’ બધેતે સાચા સવાલ કર્યો.

‘મહારી એવી માન્યતા હતી.’

‘અસંગતિ થણા મહત્તરનો ભાગ બજવે છે. એનો એક જ દાખલો આયું. એક ટેકાણે એક પૈસાપાત્ર વિધવા બાઇ પોતાના જ માળામાં પ્રાયમસનો ભોગ થઇ પડી છે. એના શરીર પરનાં કપડાં સળગી ગયાં છે, અને એ બળીને મરી ગઇ છે. રટવ બડબાડાટ બળે છે. એની ઘાટણુ બહારથી આવે છે ત્યારે એની નબરે આ દેખાવ પડે છે; અને એ બેબાકળી બની બધાં પોલિસને ખબર આપવા બધા છે. ત્યાં મરનારનો બત્રિજો સાચો મળે છે, અને એ પોતે જ પોલિસને બોલાવી લાવે છે. સાધારણ રીતે મુંબાઇમાં પ્રાયમસના ભોગના પુષ્કળ બનાવ બને છે અને આ પણ એવો જ બનાવ છે એમ ફરેક જણ માને છે. પણ એની તપાસમાં કેટલીક અસંગતિઓ નબરે પડે છે અને એ ઉપરથી જ પુરવાર થાય છે કે એ બાઇ રટવનો ભોગ બની જ ન હતી, પણ એતું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું અને પ્રાયમસના અકરમાતનો નાટકી દેખાવ ગુન્હો છૂપાવવા માટે કરવામાં આવ્યો હતો.’

‘એવી તે કઇ બતની અસંગતિ નબરે પડી હતી?’ મ્હેં પૂછ્યું.

‘પોસ્ટમૉર્ટમ તપાસ વખતે એ બાબતો પર ધ્યાન ખેંચાયું. એક તો એ કે એનું આયું શરીર બળી ગયું હતું પણ વાળને બહુ જ થોડી ઇલા થઇ હતી. એ બળ્યા તો હતા પણ બેઇએ તેટલા પ્રમાણમાં નહિ. ઉપર ઉપરથી ગુંચળાં વળી ગયાં હતાં. પણ અંદરની બાજુએ બીના હતા. અને બીજા વાત એ હતી કે એની હોબરીમાંથી અને ફેક્સમાંથી પુષ્કળ પાણી મળી આવ્યું હતું. ફેક્સમાં પાણી શી રીતે ગયું તે એક સવાલ હતો.’

‘પહેલી અસંગતિ સાધારણ હતી. એનો આટલો ખુલાસો મ્હમ શકતો હતો કે બાઇ માયું ચોળીને નાહી હશે અને વાળ બીના હશે તેથી બળી નહિ ગયા હોય પણ બીજી અસંગતિ વિષમ હતી. એનો ખુલાસો કરવો મુશ્કેલ હતો. ફેફસામાં પાણી ક્યાંથી આવ્યું? ડોક્ટરની ભૂલથી એક ભાગનું પાણી કદાચ બીજા ભાગમાં જવા પામ્યું હશે એવી કોઇ શંકા કરે પણ તેનું નિરસન એ હતું કે એ ક્રિયા કરનાર ડોક્ટર નવાસવો નહિ પણ બહુ જ પાવરધો અને એ વિષયનો નિષ્ણાત હતો.’

‘પણ એ એથી કેં ખૂન પ્રવાર નથી થતું?’ પંડિતજી એલી ઉઠ્યા.

‘જરા ખામોશ!’ બચતે કહ્યું: ‘એવીજ એક ત્રીજી અસંગતિ તપાસ વખતે મળી આવી. એ માળામાં થોડાંક ભાફતો રહેતાં હતાં અને એની આજુબાજુ પણ બીજા માળા હતા. જે ખંડમાં બાઈ મરણ પામી તેની નીચે બીજો એવોજ ખંડ હતો અને ઉપર કોઇ મોટેથી બોલે તો તે નીચે સંભળામ એમ હતું. હવે આ બાઇ પ્રાયમસથી દાઢી બમ છે, એનાં કપડાં સળગે છે, તે છતાં એ બ્રમ મારતી નથી એ શું બતાવે છે? એની બ્રમ નીચેનાં ભાફતો કે આજુબાજુના રહેવાસીઓએ અથવા કોઇએ સાંભળી નથી.’

‘પણ સ્ટવ બળતો હતો તેનું કેમ?’

‘સ્ટવ ભલે બળતો હોય પણ માણસ મરવા પડે ત્યારે અને આવા પ્રસંગોમાં મોટેથી બ્રમ પાડ્યા વિના ન જ રહે. આ ત્રણ અસંગતિ ઉપરથી અને કાક્તાલીમ ન્યાયે અકરમાતનો થોગ સાધીને ઘાટણુ ગેરહાજર હતી અથવા બહાર મ્હમ હતી એ ધ્યાનમાં લેતાં સ્ખળ શંકા ઉત્પન્ન થામ એ સ્વાભાવિક છે. ઘાટણુને જુલાબ આપ્યો એટલે એણે કબૂલ કરી દીધું કે બાઇને એના ભત્રિજાએ અને એણે એથે મળીને મારી નાખી હતી.

પાણીના ટબમાં એનું ડોકું બોળી દબને એને ગુંગળાવી નાખ્યા પછી પ્રાયમસના ભોગનો દેખાવ એમણે ગોઠવ્યો હતો.’

‘એનો એ ખુલાસો ત્રણે અસંગતિનો પૂરતો ખુલાસો કરતો હતો. ટબમાં ભીંબવાથી વાળ ભીના હતા તે બધાં નહિ, શ્વાસ નળી વાટે ફેફસાંમાં પાણી ભરાયું અને એની મરણ વખતની ધૂમ ફાઇએ સાંભળી નહિ એ ત્રણે બાબતનો ખુલાસો ઘાટણના એકરારથી થયો.’

‘એ પણ ઠીક.’

‘ફેટલીક વખત તો એક જ અસંગતિ આખા કેસનું સ્વરૂપ ઉલટાવી નાંખવાને પૂરતી હોય છે. એટલે જે જે વિગત કે વાત સુસંગત ન હોય તેના ઉપર પુરતું ધ્યાન આપવું બેઠકી.’

‘મદને યાદ આવે છે ફાઇ ઠેકાણે વાંચેલું કે અસંગત વધ્યા ન રહી.’ મહેં કહ્યું.

‘સરસ્વતીચંદ્રના પહેલા ભાગમાં એ વાક્ય આવે છે.’ પંડિતજી બોલી ઊઠ્યા. ‘પન્નાવાળા પ્રસંગમાં.’

* * * *

‘હવે આપણે ગુન્દાશોધનની કળામાં સૂક્ષ્મદર્શક અને કંમેરાના ઉપયોગ વિષે ચર્ચા કરીશું.’

‘હું પણ એ જ સચતા કરવાનો હતો.’ મહેં ઉમેર્યું.

‘જુઓ ત્યારે, અસંગતિએ જેટલા કેસમાં મદદ કરી છે તે કરતાં અનેકગણી મદદ આ બે યંત્રોએ કરી છે અને કથે બધ છે. એ બેઉ યંત્રો ગુન્દાશોધની કળાનાં ઘણાં જ ઉપયોગી અંગો છે.’ જયંતે જણાવ્યું.

‘શી રીતે?’ પંડિતજીએ સવાલ કર્યો.

‘એ કહું છું. દાખલા તરિકે તમારી પાસે ખોટી સહી કરવાનો-ફોર્જરીનો કેસ છે. એમાં દસહબર રૂપિયાનો ચેક છે અને તેના ઉપર બનાવટી સહી છે; પણ એ આખા મળતી

આવે છે. નરી આંખે ખરી તથા ખોટી સહી વચ્ચેનો ભેદ સ્હેજ પણ સમજાય શકે નથી. આ સંજોગોમાં સૂક્ષ્મદર્શક, કંમેરા અને ગણિત—

‘ગણિત ?’

‘હાજી, ગણિત અને ભૂમિતિ પણ.’ જ્યારે કહ્યું : ‘એ બધાનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થઈ શકે છે અને એને લગતું સવિસ્તર વિવેચન અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પુષ્કળ છે. આપણે મૂળ વાત પર આવીએ. એક સહી વચ્ચેનો ભેદ સમજાય શકે નથી એટલે ખરી તથા ખોટી સહીનો ખાસ કંમેરાથી ફોટો લેવો જોઈએ અને એ રીતે ફોટો લઈને એકનાં એન્લાર્જમેન્ટ કરવાં જોઈએ. ફોટો લેતી વખતે એની બાજુમાં ડુટપટી સ્કેલ-માપ માટે રાખવી જોઈએ. આ રીતે એન્લાર્જમેન્ટ લેવાથી એક સહી વચ્ચે દીવા જેવો ફેર જણાઈ આવશે. અલબત્ત, સાદા કંમેરાથી આ ભેદ એકદમ નથી જણાતો. એને માટે ઉચા પાવરના ખાસ લેન્સવાળા કંમેરા આવે છે અને તેનો એમાં ઉપયોગ થાય છે. આ રીતે એન્લાર્જમેન્ટ કર્યા પછી એકની સરખામણીમાં સહી કઈ રીતે કરી છે તે જણાઈ આવશે. મોટે ભાગે માણસ સહી ઝડપથી અને પોતાની સ્વાભાવિક વલણથી કરે છે, અને તેમાં અક્ષરોનો વળાંક, તેની લંબણ, મીડા, ફસ્તક દીર્ઘ ઈ તથા ફસ્તક કે દીર્ઘ ઊંડે કાના માત્રા લખવાની પદ્ધતિ સામાન્ય રીતે મળતી આવે છે. જ્યારે ગમે તેટલી કાળજીથી બીજા માણસે સહીની નકલ કરી હોય તો પણ તેમાં ફેર પડે છે. કેટલીક વખત એક સહી ઉપરથી ટ્રેસ કરીને બીજી સહી પહેલીના જેટલી સ્વભાવિકતાથી થઈ શકતી નથી. એ ધીરે ધીરે કરેલી હોય છે અને તેમાં કરતી કેટલાય ટેકાણે શાહી કોણી વળતી આવતી હોય છે અને નરી આંખે ન દેખાય એવા કટાક્ષ વળાંક અને ફોટા નકલમાં આવી જાય છે. માણસનું

અનસિક વલણ પણ સહીમાં જણાઈ આવે છે. ગુન્હેમાર માનસ મને તેટલું રીઠું હોય પણ તે ઠાકણું રહી શકતું નથી. પાંચ સાત સાચી સહીના વર્ગીક કરવું તથા દીર્ઘ ઈ અને કાના માત્રા ઈળખવાની પદ્ધતિને સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરતાં એ વચ્ચે સરખાપણું જણાઈ આવશે. એવા માપ માટે ભૂમિતિની અનેક આકૃતિવાળાં આરપાર ભેદ શકાય એવાં સાધનો આવે છે તેને ઉપયોગ પણ અમુક નિર્ણય ઉપર આવવાને ઘણા જરૂરના છે. એ બધાના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ ઉપરથી કેટલું કેટલું સામ્ય છે એ નક્કી કરી શકાય છે અને તે ધોરણે બનાવટી સહી તપાસતાં કેટલો કેટલો ફેર છે તે નક્કી કરી શકાય છે.’

‘આ રીતે એક સહી ઉપર તો ભારે ગોટાળો થાય !’

‘હાસ્તો, સહી ઉપર લાખોનો વહેવાર ચાલે છે. ઝેંકમાં અવ, તમને નહિ પણ તમારી સહીને જ ઈળખાશે. ટપાલખાતું, હુંડી, વગેરેમાં પણ સહીની જ કિંમત છે અને એ ઉપરાંત દસ્તાવેજ તથા વીલ ઉપર સહીની જ જરૂર હોય છે અને એના ઉપર મોટો આધાર રખાય છે. આખી ઇમારત ગમે તેણે લખી હોય તેની ચિંતા નહિ, પણ નીચે સહી કેણે કરી છે, તે ખરી છે કે નહિ, એ અનેક કેસમાં ચિંતાનો અને મહત્વનો પ્રશ્ન થઈ પડે છે. ટુંકામાં એક ખોટી સહી ઉપર અનેકનાં ભવિષ્ય લટકેલાં હોય છે. આ સંબોગોમાં કેટલાય મોટા કેસોમાં આ વિષયના નિષ્ણાતોને બોલાવવા પડે છે અને સરકારને પણ આવો નિષ્ણાત નિભાવવો પડે છે.’

‘જરા જેટલો ફેર હોય તો ઝેંક ચેકનાં નાણાં ચાથી નથી આપતી તેનું કારણ હવે મને સ્પષ્ટ થયું છે.’ પંડિતજીએ કહ્યું.

‘ઝેંકને માથે બેખમદારી હોય છે. એટલે એ રીતે સહીમાં ફેરફાર હોય અને તે બે નભાવી છે તો ઝેંકને ભારે નુકસાન થાય. એવા ચેકમાં વખતે ખોટી સહી હોય તો પૈસા આપવા

પડે અને ચોતાની આગર બધા તે જુદી એટલે જૉક બારે તકે-
દાદી રાખે તે દેખાતી વાત છે.' જ્યારે યુવાનો કથો : 'આ
ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક કેસ આવે છે કે જેમાં સ્ટેમ્પ ઉપર
યુગ ધણીએ સહી કરી હોય અને એ સ્ટેમ્પ (રસીદના) ઉખા-
ડીને તેને બીજા જ કાગળ ઉપર ચોટાડવામાં આવે અને આગળ
પાછળની સહી બીજા માણસે કરી લીધી હોય. મતલબ કે
અરધી સહી ખરી હોય ને અરધી સહી ખોટી હોય. એક પેઢી
સાથે અવારનવાર પૈસા બરવાનો વહેવાર હોય અને પૈસાની
પહોંચ આ રીતે અપાતી હોય તથા એવી રીતની પહોંચ પરનો
સ્ટેમ્પ ઉખાડીને બીજા કાગળ ઉપર પ્રેમીસરી નોટ અથવા
બારે રકમની રસીદ લખી તેના ઉપર ચોટાડીને ઉપર મુજબ
બાકીની સહી કરી લીધી હોય તેા એ ઓળખવામાં મુશ્કેલી
નડે છે. આવી સહી ટુંકી હોય અને જ્યારે એ અથવા તેથી
વધુ સ્ટેમ્પ પર કરવામાં આવી હોય છે ત્યારે તેા મુશ્કેલી ઘણી જ
વધી પડે છે.'

‘તે શી રીતે ખબર પડે ?’

‘સુદમદશકના ઉપયોગથી. એ રીતે બેતાં બેઉ સહી
વચ્ચેનો ફરક અને સ્ટેમ્પ અને સાદા કાગળ વચ્ચે જ્યાં સહી
મળતી હોય ત્યાંનો દેખાવ એ બાબતના નિર્ણય પર આવવાને
ઘણા ઉપયોગી થઇ પડે છે. એવા પણ કિસ્સા બન્યા છે કે
જેમાં આખી સહી એ સ્ટેમ્પ ઉપર કરેલી હોય છે, અને તે
એઉ સ્ટેમ્પ ઉખાડીને બીજા રસીદ ઉપર ચોટાડવામાં આવ્યા
હોય છે. આવા કિસ્સામાં અલગત, બીજા ‘સાધનોનો ઉપયોગ
કરવો પડે છે. આ રીતે ઉખાડીને ચોટાડવામાં શાહી ઝાંખી
અઇ હોય છે અને લખાણ, લખાણનો કાગળ અને સંબોગો વિષે
કોંડાણમાં ઉતરીને તપાસ કરવી પડે છે.’

‘આપણે ત્યાં આ વિષયના નિબળાતો છે ?’

‘હાજી. ગુજરાતમાં એવા થોડાક નિષ્ણાત છે ખિરા. ઇંગ્લેન્ડ
ભાષામાં ‘Questioned Documents’ વગેરે પુસ્તકોમાં
આ સંબંધી લખાણુ વિવેચન કરવામાં આવેલું છે અને એવારે
નવારે સુબાઈની હાઈકોર્ટમાં આવા કેસ આવતા રહે છે.’

‘ત્યારે તો કેમેરા ને સક્ષમદર્શક એ ગુન્હાશોધનની કથાના
અંગ છે, એ વાત ખરી. ગુન્હાશોધનનું કામ કરનારે એ વિષય-
નું જરૂરી જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. એ ભલે નિષ્ણાત ન હોય પણ
એને પ્રાથમિક શિક્ષણની માહિતી હોવી જ જોઈએ.’ પંડિતજીએ
કબૂલ કર્યું.

‘હારતો.’ જયતે કહ્યું.

☆ સમાપ્ત ☆

ગુનદાશોધનનાં અવનવાં
 પરાક્રમેને લગતી વાર્તાઓ
 વાંચવાની કુમારજીવનમાં
 તાલાવેલી જાગે છે અને તે
 વૃત્તિ જીવનમાં દીર્ઘ કાળ-
 સુધી કાયમ રહે છે. એ
 પ્રસંગે જો પ્રેરણાદાયી વાચન
 મળે તો મગજશક્તિનો
 સુંદર વિકાસ થાય છે. દરેક
 વસ્તુ કે વિગત ઝીણવટથી
 જોવા સમજવાની અને તેનું
 હાર્દ પામવાની અદ્ભુત
 શક્તિ એનાથી સાંપડે છે
 અને જીવન સાફશ્ચનો માર્ગ
 સરળ બને છે.

આ રીતે માનવજીવનનો
 અનેકવિધ વિકાસ કરી શકે
 એવી પ્રેરણાદાયી રસિક
 વાર્તાઓ આપવાની યોજના
 ‘સાહસ કથાવલિ’ માં
 કરવામાં આવી છે.

સા હ સ ક થા વ લિ

સંપાદક : નાગરદાસ ધ. પટેલ

મગજશક્તિના વિકાસને તાલીમ આપે એવી સાહસ, શૌભ, ભેદ, બુદ્ધિચાતુર્ય અને ગુન્દાશોધનનાં અવનવાં પરાક્રમેને લગતી પ્રેરણાદાયી વાચન આપતી ગુજરાતની અબેડ ગ્રંથાવલિ

★

- સેટ પહેલો -

૧ ક ય ન મ્હે તા
૨ પ્રિયવદાનું પરાક્રમ
૩ સ ફે દ ઠ ગ :
૪ : હી વા ન છ

- સેટ ત્રીજો -

૯ આંગળાંની છાપ
૧૦ મા મા નો વા ર સો
૧૧ ફાંસીને ઢા રડ :
૧૨ : શ નિ ના એ કો

- સેટ બીજો -

૫ ખાનદાનનાં ફરજંદ
૬ સે તા ન બુ દ્દી :
૭ : સો ને રી ટોળી
૮ ગુ ન્હે ગા ર દુ નિયા

- સેટ ચોથો -

૧૩ આપઘાતનો ભેદ
૧૪ બેન્ક પર દરોડો
૧૫ વીલ:વિચિત્ર ને સચિત્ર
૧૬ : જુ લ મ ગા ર :

★

દરેક પુસ્તકનો ફક્ત સવા રૂપિયા વી. પી. ખર્ચ પાંચ આના
દરેક સેટના બેઝસના પાંચ રૂપિયા વી. પી. ખર્ચ બાર આના

★

તમારા બુકસેલર પાસે માગો અથવા લખો

ખાલવિનોદ કાર્યાલય : ૧૪૯ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

